

DOI No: <http://dx.doi.org/10.14225/Joh440>

İSLAM İKTİSADİ GELİŞMESİNİN TARİHİ VE DİNİ DİNAMİKLERİ

Muammer GÜL*

Özet

Bu çalışmada İslam toplumlarının tarihinde iktisat ve iktisadi gelişmenin dinamikleri üzerinde durulacaktır. Müslüman toplumların iktisadi anlayışları, kuralları ve uygulamaları iki temel esasa dayanmaktadır.

Bunlar; ilk olarak, İslamiyet'in bir din olarak iktisat ve iktisadi gelişme ile olan ilişkisi, ikinci olarak da İslamiyet'in doğduğu coğrafyanın iktisadi gelişme açısından devrettiği tarihi mirastır. İslam'ın iktisada bakışı Kur'an, Sünnet ve diğer ana kaynaklarda nasıl görülmektedir? İslam iktisadi zihniyetinin dayandığı unsurlar nelerdir? sorularına cevap aranacaktır. Diğer taraftan İslamiyet'in doğduğu Mekke şehri, Mekke'nin ve Yakın Doğu coğrafyasının iktisadi ve ticari potansiyeli, Hz. Peygamber'in bir Mekkeli olarak konumu, İslam'ın şehre bakışı ve bunun İslam toplumlarının iktisadi gelişmesi açısından rolleri ele alınacaktır.

Bu sorulara verilecek cevaplarla, oryantalist bakışın bir önermesi olarak, bugün İslam toplumlarının içinde bulunduğu iktisadi geri kalmışlığın dini ve tarihi bir arka planının olup olmadığı meselesinin aydınlanmasına bir katkı sağlanacaktır.

Anahtar Kelimeler: *İslam, iktisat, tarih, Kur'an, Sünnet, Mekke.*

Historical And Religious Dynamics In The Development of Islamic Economics

Abstract

This study focuses on the dynamics of economic development economics and the history of Islamic societies. Economic understanding of Muslim societies, rules and practices are based on two facts.

These are, firstly, as a religion of Islam, the relationship between economics and economic development, the second as the birthplace of Islam, historical legacy bequeathed to the geography of economic development. Economics view of Islam, the

---

* Prof. Dr., Adıyaman Üniversitesi Tarih Bölümü.

Quran, Sunnah, and how are the other main sources? What are the elements of Islam are based on economical thoughts? will try to answer questions. On the other hand the city of Mecca birthplace of Islam, Mecca and the Near East as the economic and commercial potential, Hz. Position as a Prophet of Mecca, Islam's view of the city and its roles in Islamic societies will be discussed in terms of economic development.

Answers to these questions, as a central premise of the Orientalist gaze, "in which the economic backwardness of Islamic societies today, a historical background of the religious and enlightenment of the issue of whether a contribution will be provided.

Keywords: *Islam, economy, history, Qor'an, Sunnah, Makkah.*

Giriş

Arap Yarımadası, İslam öncesi çağlarda Doğu ile Batı arasında önemli ulaşım yollarının kavşaklarından birini oluşturuyordu. Baharat yolları, yarımadayı doğudan kuzey hattı boyunca batıya doğru Basra Körfezi ile ve güneyden Kızıldeniz boyunca Mısır'a doğru uzanan yollarla kuşattığı gibi bu yollara paralel bir şekilde yarımadanın içinde de işlemekteydi. Bunların en önemlilerinden biri Yemen'den Hicaz'a bilhassa Mekke üzerinden kuzeye uzanmaktaydı. İslâm öncesi Arabistan'ı, bedevî/kabilevi bir toplum yapısı ve ortak mülkiyete dayanan düşük düzeydeki bir ekonomik hayat alan ile hayat standardı yüksek, fakat gelir dağılımının gayri âdil olduğu çevre bölgelerden meydana geliyordu. Ticaretin temel meşgale olduğu, daha kompleks bir sosyal yapının egemen olduğu bu çevre bölgelerde bir tür liberal ekonominin geçerli olduğu görülmektedir¹.

İslam öncesi dönemde Arabistan güneyde **Sebe**, **Main** ve **Himyer** olmak üzere birtakım devletlere ve kuzeyde **Roma**, **Bizans** ve **Sasani** imparatorluklarının himayesindeki **Petra**, **Palmiri** (Tedmür), **Gassan** ve **Hire** gibi emirliklere beşiklik etmiştir². Bu devletlerin varlıklarının en önemli unsuru iktisadi güç olup bunu da uluslararası ticaret yönünden tampon bir bölgede yer almalarına ve kendilerine bu avantajı sağlayan ticaret yollarının işlerliliğini koruyabilmelerine borçludurlar. Bunun en çarpıcı misali, transit taşımacılık içindeki aracılık rolünü kaybederek çökmeye mahkum olan Himyer

---

¹ Hassan, Abdullah Alevi Hacı, "The Arabinan Commercial Backround in Pre-Islamic Times", çev. A. Bakır-A. Aslan, *Islamic Culture*, Haydarabad/Hindistan, 1978/LXI, nu. 2, s. 70-83; Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara 2008, s. 458-459; İsmail Özsoy, *İslam Öncesi Dışa Açık Arabistan'da Ekonomik Bulgular*, İsmailozsoy@yahoo.com.

² Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, Ağaç Kitabevi Yayınları, 5.baskı, İstanbul 2009, s.37; Philip K. Hitti, *History of Arabs: From the Earliest Times to the Present*, London 1956, s. 67-68.

Devleti'dir³. Yemen, önce Habeşistan'ın sonra da İran'ın hinterlandına girmiş, Arab yarımadası içindeki kara ticareti ise yabancı güçlerden uzak, hiçbir politik gücü olmayan **Mekke**'de toplanmıştı⁴.

A- Tarihi Miras:

Huzaa kabilesinin kontrolünde olan Mekke, Kusay b. Kilab'ın, çeşitli kabileleri birleştirerek **Kureyş** kabilesini teşkili ile yeni bir döneme girdi. Kusay, Kabe alanının çevresini kendi kabilesi ve müttefik kabilelerin iskanına aşması, **Dar'un-Nedve** adlı idare meclisini yeniden yapılandırması, esas güç ve saygınlık getirecek Kabe ile ilgili görevleri de kendi kabilesi olan Kureyş'e bırakması ile dördüncü asrın sonunda bir şehir devleti olarak öne çıkan Mekke'nin kurucusu olmuştur⁵. Yine de Mekkeliler, ticaret ağı içindeki konumlarına rağmen Himyeriler, Hire ve Lahmiler yanında ikinci plandaydı ve harem bölgesi dışına çıkamayan *bölgesel ticari* faaliyetlerle yetinmek zorunda kaldılar. Beşinci asrın ortalarına doğru Himyeriler'in zayıflaması ile birlikte Yemenliler'in bıraktığı boşluğu dolduran Mekke, Arabistan'ın etrafındaki üç güç merkezi olan Suriye-Yemen-Sasani iktidarına eşit uzaklıkta idi⁶. Mekke'nin bağımsız bir güç olarak ortaya çıktığı 6. yüzyılda çatışan iki güç Sasani ve Bizans arasında, İlaf düzeni ile, bir tarafsızlık politikası izleyerek kendine özgü bağımsız bir rota çizdi. Mekke ticari bir ekonomi alanına dönüşürken, dini konumu ile de bir güç temerküzünün tecrübesini yaşadı ve zengin bir aristokrasi ortaya çıktı⁷.

Arabistan'da çok eski zamanlardan beri halkın en önemli ekonomik faaliyeti ticarettir. "*Her Arap iyi bir tâcirdir*" sözünün darbimesel olması Mekke'nin Kureyş'in idaresine geçmesiyle başlayan bu ticari canlanma dönemiyle ilgili olmalıdır⁸. 6. yüzyıldan itibaren Mekke'nin ticari bir merkez, Kureyşlilerin tüccar bir toplum/*Tüccarü'l Arab* haline gelmesi, **Kabe**'nin bu

³ Hitti, *H₂story of Arabs*, s. 59-60. Himyeriler, Mısır Kralı Ptolemy II'nin (M.Ö. 285-246) Akdeniz-Kızıldeniz bağlantısını sağlayan Nil-Kızıldeniz kanalını yeniden açması ve Romalıların Hindistan ve Afrika ülkelerine ulaşma imkanına kavuşmaları neticesinde zayıfladı.

⁴ M.G.S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, I, İz Yay., tercüme: Heyet, İstanbul 1993, s. 93; Yıldız, Hakkı Dursun, *İslam Öncesi Arap Hayatı*, s. 141-9.

⁵ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İrfan Yay., İstanbul 1990, s. 19-20. Hodgson, *İslamın Serüveni*, I, s. 93

⁶ Hodgson, *İslamın Serüveni*, I, s. 95

⁷ Abdülaziz Duri, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, çev. Sabri Orman, Endülüs Yay., İstanbul 1991, s. 18-20; Hacı, "The Arabian Commercial Backround in Pre-Islamic Times", 461-462.

⁸ Abdülkerim Özyayın, "Arap", *DİA*, C. 3, TDV İstanbul 19991, s. 323.

şehirde bulunması ile ilgilidir⁹. Evet Kureyşliler şehirliydi ve ticaretle meşgul idiler. Kabe ve oraya konulan putlar orayı bir merkez haline getirmekteydi¹⁰. İslami dönemde “yasak” anlamında İslam literatürüne giren “haram” sözcüğü, aslında ekonomik nedenler sonucu ortaya çıkmış bir kavramdır. *Ardu'l-Haram* ve *Eşhuru'l-Haram* (Zilkade, Zilhicce, Muharrem, Receb) gibi dini terimlerin arka planında, İslamiyet öncesi cahiliye dönemindeki ekonomik değerler yatmaktadır¹¹. Böylece İslâm'ın doğuşundan hemen önceki dönemde Kabe'nin rolü Mekke'yi sadece dini ve ticari bir merkez haline getirmede, askeri, idari, iktisadi meselelerin görüşüldüğü şehir parlamentosu *Dâru'n-Nedve*'nin kurulmasıyla küçük bir aristokratik cumhuriyete dönüştürdü¹². Kabe'nin varlığı, Mekke'yi güvenli bir belde haline getiriyor, bu güvenlik ticari ilişkileri kolaylaştırarak burada bir güç temerküzü ortaya çıkarıyordu¹³. Diğer taraftan İslâm'ın şafağında Mekke'nin bulunduğu bölge, geniş manası ile Mısır, Suriye, Arabistan ve Sasani coğrafyasındaki küresel ekonomi içerisinde para dolaşımının canlı bir güzergahı içerisindeydi¹⁴.

Kâbe'nin mütevellisi olma vasıflarıyla Kureyş'in ticaret kervanları¹⁵, saldırlardan emin olarak, her yöne korkusuzca gidip gelmişler, yarımadayı enine ve boyuna kat ederek Gazze, Beytü'l-Makdis ve Dımaşk'a gitmişler, Kızıldeniz'i geçerek Habeşistan'a ve Basra Körfez'inden Fırat deltasına ulaşmışlardır. Mekke'den Yemen ve Şam'a, hatta bazen Ankara'ya kadar uzanan bu ticaret kervanlarını ilk defa başlatan Hz. Peygamber'in dedesi Abdulmuttalib'in kardeşi Hâşim'dir¹⁶. Böylece Haram aylarda Mekke civarında düzenlenen **Ukaz, Mecenne ve Zu'l-Mecaz** panayırıların aşmayan yoksul Kureyş'in, yarımada transit ticaretinin merkezi konumuna gelmesi Hz. Peygamber'in dedesi **Haşim**'in Mekke merkezli bölgesel ticareti dışa açması ile

⁹ Kur'an, İbrahim, 37; F.E. Peters, *Mecca: A Literary History of the Muslim Holy Land*, Princeton University Press, West Sussex UK 1994, s. 22.

¹⁰ Corci Zeydan, *İslam Medeniyeti Tarihi I*, Mütercim: Z. Megamiz, Naşir: Mümin Çevik, Doğan Güneş Yay., İstanbul 1971, s. 30.

¹¹ Zafer Kızıklı, “İslam Öncesi Arap Toplumunda İktisadi Yaşam ve Arap Diline Etkisi”, *I. İktisat Tarihi Kongresi Tebliğleri 2*, Ekonomik ve Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul 20110, s. 99.

¹² Peters, *Mecca*, s. 17; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, s. 851.

¹³ Kur'an bu duruma şöyle işaret eder: “Onları katımızdan bir rızık olarak her şeyin ürününün toplandığı güvenli ve kutlu bir yere (Mekke) yerleştirmedik mi?”. Kur'an, Kasas, 57.

¹⁴ Maurice Lombart, *İslamın Altın Çağı*, çev. Nezih Uzel, Pınar Yay., İstanbul 2002, s. 149.

¹⁵ H. İbrahim Hasan, *Siyasi Dini Kültürel Sosyal İslam Tarihi*, terc. İ. Yiğit-S. Gümüş, Kayhan Yay., İstanbul 1985, s. 83.

¹⁶ Subhi es-Salih, *İslam Mezhepleri ve Müesseseleri*, çev. İ. Sarmış, Bir Yay. İstanbul 1983, s. 42; Kızıklı, “İslam Öncesi Arap Toplumunda İktisadi Yaşam ve Arap Diline Etkisi”, s. 98.

sağlanmış oldu¹⁷. İslam iktisadi gelişmesinin tarih dinamikleri babında şunu da söylememiz gerekiyor ki, Hz. Muhammed Mekke şehrinin kurucuları olan ve ticaret ile uğraşmanın ötesinde Mekke'yi uluslararası ticarete açan tüccar bir aileden geliyordu ve bizatihi kendisi de bir tüccardı. İşte İslam'ı, tüccar bir aileden gelen ve kendisi de profesyonel olarak ticaret yapan, şehir hayatının oldukça gelişmiş olduğu bir zamanda vahyi insanlara tebliğ eden bir Peygamber temsil ediyordu. Tabii ki, son semavi dinin Peygamberi Hz. Muhammed'in dünyaya bakışı ve vizyonu açısından bu önemliydi. Bunu İslam iktisadi gelişmesini göstermesi açısından oldukça erken bir dönemde ortaya çıkan ticaret edebiyatının ilk temsilcilerinden el-Cahiz (ölm. 255)'in ifadelerinde görmek mümkündür: “Müslümanlar öğrendiler ki, Allahu Teala'nın yaratıklarından en hayırlısı, kulları arasından seçtiği ve vahyi için güvendiği insan da **ticaret evinin fertlerinden biridir**. Ticaret kendilerinden öncekilerin takip ettiği meslek, kendilerinden sonrakilerin de takip ettikleri, meslek idi. Kureyş'in kahramanlıkları sana ulaşmış, dayandıkları da anlatılmıştır. Onlar ayrıca ticaretle tanınıyorlardı. İşte onun için Yemenli kahin kadın: 'Allah için ülkelerin incisi, tüccar olan Kureyş kabilesine aittir' demiştir¹⁸. Burada İslam öncesi döneme atıf anlamında şunu da belirtmeliyiz ki, Kureyş isminin türediği birçok manaları içinde “ticaret”, “bir araya getirdi” ve “topladı” anlamını taşıyan “kareşe” köküne dayandığını, “el-karşu” kelimesinin toplanmak ve geçim anlamına geldiğini ve “el-takriş” kelimesinin de geçim sağlamak, ticaret yapmak anlamlarına geldiğini biliyoruz¹⁹.

Kureyşliler ticari seyahatleriyle Arabistan çevresinde ve dışındaki İran, Himyer, Habeş, Suriye, Mısır, Rum ve Fars gibi çağdaş ve eski medeniyet sahibi toplumların siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik tecrübelerinden istifade imkanına kavuşmuşlardır. Arapların ticarete ileri gitmelerine bir sebep de, Arapçanın temas içinde buldukları medeni milletlerin dillerine yakın bulunmasıdır²⁰. Gerçekten Arapça bilhassa çevre alanlarda uluslararası ticareti kaldıracak bir dil seviyesine gelmiştir. Şu bir gerçektir ki, bir bölgede para

¹⁷ Hacı Hasan, “The Arabian Commerical Backround in Pre-Islamic Times”, s. 458-459; Zeydan, *İslam Medeniyeti Tarihi I*, s. 31. Burada şu değerlendirme tartışmaya açılabılır: Hz. Peygamber, uluslar arası ticaret merkezinde doğmuş ve gençliğinden beri doğrudan ticaretin içinde, ticaret ile ilgili bir faaliyetten dolayı *el-emin* sıfatını almışsa nasıl ümmi olabilir?

¹⁸ Ebu Osman Amr b. Bahr el-Cahiz, *Medhu't-Tüccar ve Zemmi Ameli's-Sultan*, A. Bakır, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara 2008, s. 709-710.,

¹⁹ el-Cahiz, *Medhu't-Tüccar ve Zemmi Ameli's-Sultan*, s. 709-711.

²⁰ Zeydan, *İslam Medeniyeti Tarihi I*, s. 15; Kızıklı, “İslam Öncesi Arap Toplumunda İktisadi Yaşam ve Arap Diline Etkisi”, s. 98; Hasan, *İslam Tarihi*, s. 85.

ödeme şekillerinin çoğalması, paranın hızlı dolaşımı, kredi ve ortaklıklar başta olmak üzere iktisadi ve ticari müesseselerin gelişimi, şehirleşme ve büyük bir ticari faaliyete yol açar²¹. İslamiyet öncesi Mekke Arabistan'ında ticari ve mali sermaye sektörlerinin tümünün varlığı “*kapitalistimsi*” bir yapının varlığına işaret etmektedir²². Bu çerçevede Mekkeliler de hayafı önem taşıyan ticaretin güvenlik içinde yapılabilmesi için bazı müesseseler geliştirilmiştir. Bunlar *emân, îlâf, hılfu'l-fudûl, mudarebe, emanet, panayırlar* ve *vergilerdir*.

Emân, Kureyş tâcirlerinin kutsal Kâbe hizmetini elinde bulundurmaları sebebiyle bölge idarecilerinden kendileri için aldıkları dokunulmazlık hakkıdır. Bu sayede onlara geçtikleri bölgelerde kimse taarruzda bulunmamıştır²³.

*Îlâf*²⁴ kurumu, Mekke'den uzak mahallerde iktisadi güvenliği sağlayabilmek için geliştirilmiştir. Buna göre, Kureyş kervanlarının geçtiği yollar üzerinde bulunan kabileler bu kervanların geçiş **güvenliğini sağlayacak**, bunun karşılığında ürettikleri mallar Mekke tüccarı tarafından uzak pazarlarda satılıp bedeli kendilerine teslim edilecekti. Bu durumda hem Mekke sermayesi güçleniyor, hem civardaki kabile ekonomileri geliyor, böylece Mekke merkezli geniş bir ekonomik alan oluşuyordu. “Haşim, kabile reisleriyle akdettiği ilâfî Suriye'ye giden ticaret yolu boyunca temin edip orada karşılaştığı Bizans liderlerini *tüccarü'l-Arap* olan Kureyş ile iş yapmaya ikna etti. Sonra, Gazze ve Busra gibi Mısır ve Suriye pazarlarını ziyarete başlayan Mekke tüccarı için Suriye'den emniyetli geçişi temin etti. Onun başlattığı âdeti kardeşleri devam ettirdi. Nevfel, Irak'a giden yolu açtı, Abdüşşems Habeşistan'la olan ticareti, Abdülmuttalib ise, Yemen ticaretini geliştirdi. Mekke tacirleri aynı zamanda gemi kiralayıp alışverişlerini **Kızıl Deniz** ve **ötesine** götürmekle meşhurdular²⁵. Haşim'in yenilikçi yaklaşımı Mekke'nin tüccar sermayesine daha büyük bir hareketlilik veriyor ve Mekkelilere beynelmilel ticarete katılma fırsatı yaratıyordu.” Cahiliye tüccarını harem ve hatta Arabistan sınırları dışına taşıyan ilâf kurumuna Kur'an doğrudan atıf yapar: “*Kureyş'in ilâfî için. Kış ve yaz yolculuklarının ilâfî için. Bu Beyt'in*

²¹ Lombart, *İslamın Altın Çağı*, s. 201; Hasan, *İslam Tarihi*, s. 85.

²² Maxime Rodinson, *İslam ve Kapitalizm*, çev. L.ferzi Topaçoğlu, İstanbul 2002, s. 28.

²³ Alusi, *Sebaiku'z-Zehab fî Ma'rifet-i Kabaili'l-Arab*, Bağdat, 1280, s. 69.

²⁴ Kur'an'da “*Kureyş*” veya “*el İlâf*” isimli surede gayet veciz bir surette yerini alan İlâf: ahid, antlaşma ve talebe binaen verilen berat demek olup Mekke asilleri ile komşu devletlerin başkanları arasında aktedilen ticari antlaşmaları ifade etmektedir.

²⁵ Hacı Hassan, “The Arabinan Commercial Backround in Pre-Islamic Times”, s. 459.

Rabbine kulluk etsinler. O Rabb ki, onları açlıktan kurtarmış ve korkuya karşı onları güvenlik altına almıştır.”²⁶

Hilfu'l-Fudûl, (Fâdıl/erdemli/dürüst İnsanlar Birliği) ticarî anlaşmazlıklara müdâhale teşkilatı olup Mekke'ye gelen yerli-yabancı tüccarın hukukunu korumak için tesis edilmiştir. Mekke büyük bir ticaret merkezi haline gelince, kabile ekonomilerini aşan tüccar sermayesi Mekke'ye yönelerek daha büyük ticari ortaklıkları doğurmuştur.

Hamidullah, Hılfu'l-Fudûl'un tesisi için: Zengin ve itibarlı bir şahıs olan Abdullah ibn Cüd'an'ın evindeki törene genç, ihtiyar Mekkelilerden kalabalık bir grup iştirak etti ve şöylece yemin ettiler: **“Yemin ederiz ki hepimiz mazlum ile birlikte zalime karşı, bu zalim mazlumun hakkını verinceye kadar, bir el gibi olacağız. Bu ittifakımız, denizde bir tüyü ıslatabilecek kadar su kalıncaya dek ve Hira ile Sabir tepeleri yerlerinde durdukça ve mazlumun iktisadî durumunda eşitliğe tamamen riayet edilerek devam edecektir.”** Bu toplantıya Hz. Muhammed (as) de katılmış ve O, sonraları bununla daima iftihar ettiğini belirtmiştir. Mekke'deki iktisadi büyüme ve toplumsal tabakalaşmanın ortaya çıkardığı bir kurumlaşmanın adı olan Hılfu'l-Fudûl, Kureyş'in itibarını koruduğu gibi, tehlikeye düşen ticarî güvenliğin ardından piyasaya, zayıfların gözetildiği bir insaf ve güven ortamı kazandırmıştır. Bu yolla birçok ticarî anlaşmazlık çözülmüş, tekelci eğilimler kırılmış, civar bölge tüccarının **Mekke panayırlarına** itimadını kuvvetlendirmiş ve zayıflarla yabancı tüccarın hakkı korunmuştur²⁷.

Mudarebe ise, sermaye ile emeğin bir araya getirilmesi ile elde edilecek kârın iki taraf arasında taksim edilmesidir. Hz. Peygamber, Mekke'de ticaretin kurallarını belirleyerek kurumsallaştıran ve onu uluslararası bir hüviyete dönüştüren bir aileden geliyordu. Onun zamanına kadar Harem sınırları dahilinde ticaret yapan tüccar yeterli finansmanı sağlayamayınca sık sık iflaslarla karşılaşıyorlardı. Bir tacirin iflası, aşiretine yük olmamak için ailesi ile birlikte bir daha dönmek üzere çöle çekilmesi şeklinde tezahür ediyordu ki, buna manevî intihar anlamında *i'tifad* deniyordu. Haşim, i'tifadın yıkıcılığını fark etti ve ticari girişimleri gerçekleştirmede ortaklık kurmayı teklif etti. Kurulan ortaklık, birçok tacire sermayelerini bir araya getirerek, küçük

²⁶ Kur'an, Kureyş 106. **İlâf kavramı burada** yolculuk veya sefer (rihlet) kelimesine ticari bir mana yükler gibi görünmektedir.

²⁷ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, s. 53-54; Hacı, “The Arabian Commercial Background in Pre-Islamic Times”, s. 460.

yatırımcıyı emniyete alan ve tüccara sermayeyi daha önce misli görülmemiş ölçüde harekete geçiren büyük bir kervan kurma imkânı verdi.

Tüccar sermayenin örgütlenme bakımından mahiyetini dönüştüren Haşim, **ilâf** kurumu sayesinde bu sermayeye Harem'den çıkış yolu sağladı. Diğer taraftan, büyüyen sermayelerini kendi kabile ekonomileri içinde kullanamaz hale gelen tacirler Mekke'ye göç ediyorlardı. **Mekke'ye yerleşen her tacir, hilf anlayışı gereğince, kendi dengi olan bir tacirle ittifak kurmak zorunda olduğundan**, tüccar sermayesi daha da güçleniyor ve dar alanlara sığamaz hale geliyordu. Peygamber'in dedesi Haşim, *mudarebe* ve **ilâf** kurumu sayesinde tüccar sermayesinin Harem ve Arabistan dışına çıkış yolunu açtı. İşte Kureyşi *Tüccarü'l-Arab* yapan bu teşebbüstür. Dolayısı ile Kureyşlilerin temel ekonomik faaliyeti olan ticaretin finansmanı bu şekilde sağlanmaktaydı²⁸. Hz. Muhammed (as)'in, Mekke'nin zengin kadınlarından Hz. Hadice ile yaptığı iş ortaklığı da bir *mudârebe/commenda* idi²⁹.

Emânet müessesesi ise, para ve kıymetli eşya sahibi olan kişilerin bu varlıklarını çalınma veya kaybolma tehlikesi karşısında *emin* (güvenilir) kişilere emanet ederlerdi. Peygamberin aldığı “*el-emin*” sıfatı da Mekke'deki iktisadi zihniyet ve kurumlaşma ile ilgiliydi³⁰.

Panayırlar, başlangıçta mahalli nitelikteyken Kusayy sonrası dönemde bazı panayırlar devamlı hale gelmiştir. Mekke'nin en büyük panayırı *Ukaz* panayıridir. El-Cahiz, “Kureyşlilerin bir de *Ukaz* adında panayırları vardı. ‘Çadırlarını *Ukaz*'da kurduklarında satış başlardı ve bu maksatla buraya binlerce insan toplanırdı’ demektedir. Birçok putperest kabile ve aşiret bu panayıra Pagan tanrıalarını niteleyen totemlerini de getirirlerdi. *İslam öncesi Hicaz pazar ve panayırları aynı zamanda ibadet yerleri idi*. Özellikle savaşın yasaklandığı dönemlerde dini törenler ve ticaret etkileşimleri birlikte yapılırdı³¹. *Pazar ve panayır tarihlerinin serin bahar ayına denk gelmesi için Ay takvimini*

²⁸ Peters, *Mecca: A Literary History of the Muslim Holy Land*, s. 16; Özel, “Adam Zengin Olur mu?”, s. 4.

²⁹ İbn Hişam, *es-Siretü'n-Nebeviyye(İslam Tarihi Siret-i İbn Hişam Tercemesi)*, C. 1, çev. Hasan Ege, İstanbul 1985, s. 250. Kökeni kadim zamanlara dayanan *mudaraba* uygulaması Araplar tarafından fethedilen yerlere götürülmüş ancak 9. Yüzyılda numaralar ve numerik sistemin ortaya çıkışına kadar İslam medeniyetinde geniş bir yaygınlık kazanamadı. Buradan da Ortaçağ Avrupasına geçti. Bakz: Subhi Y. Labib, “Ortaçağ İslam Dünyasında Kapitalizm”, çev. Mustafa Alican, *Tarih Okulu*, sayı XIV, İlkbahar-Yaz, İzmir 2013, s. 237-238.

³⁰ İbn Hişam, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, s. 262.

³¹ el-Cahiz, *Medhu't-Tüccar ve Zemmi Ameli's-Sultan*, s. 712; Zeydan, *İslam Medeniyeti Tarihi I*, s. 31.

kullanan Kureyşliler takvime ilave günler ekleyip çıkararak ticareti kutsal ayların olduğu savaşın yasaklandığı bir döneme sabitlemeyi başarmışlardır. Aslında panayır ekonomisi, kutsal alanlara gelen kitlelerin ticaret yapması ile başlar. Mekke, din ile ticaretin bir araya gelmesi ile birlikte genel kabul gören bir kutsal alan statüsüne kavuşmuştur³².

Periyodik olarak her yıl belli yer ve zamanlarda düzenlenen bu panayırlar, Arabistan'ın ekonomik, sosyal ve kültürel hayatında önemli bir yer işgal etmiştir. Bu panayırlar bütün yarımada'yı kuzeyden güneye, doğudan batıya yıl boyunca dolaşüyor ve yalnız belli bir bölgeden değil, İran, Hind hatta Çin'den yabancı tüccarları çekiyordu. Arabistan'ın İslam'dan önce siyasi yönde olmasa da, Mekke merkezli *ekonomik bir ünitenin bütünlüğüne* sahip olduğunu göstermektedir³³. Bu ekonomik üniteye barışın teminatı, savaşmanın haram sayıldığı *eşhuru'l-hurum, muhafız kataları* ve ticarî ihtilafları çözmek üzere panayırlarda görev yapan *hâkimlerdir*. Bunların yanında İslam öncesi Mekke, vergileri ve ticareti düzenleyen yasaları ile gelişmiş iktisadi bir atmosferi yansıtmaktaydı³⁴. Bu panayırlar, *ortak bir kültür ve ticari dili* geliştirirken, ticaret kanun ve kurallarının her yerde ortak olması gibi bir *politik-ekonomik ünitenin* oluşmasını sağlamıştır. Arabistan'da gelişen bu ortak iktisadi ve ticari dil Kur'an'da ifadesini bulmuş, adeta Kur'an toplumun temel vasfına uygun olarak iktisadi ve ticari bir dil ile kendisini tebarüz ettirmiş, aşağıda zikredeceğimiz gibi dinî hayata ait tabirler bile ticarî terimlerle ifade edilmiş, adeta *iktisadi bir dil* kullanılmıştır³⁵.

Kısaca İslam, **Doğu** ile **Batı** arasında giderek yoğunlaşacak olan ticarî ilişkilerin güzergâhında zuhur etti. Hz. Peygamber'in mensup olduğu Kureyş kabilesi **tüccarü'l-Arab** idi. Peygamber, Batı Arabistan'da önemli bir dinî, ticarî ve siyasî merkez olan Mekke'de ticaretin kurallarını belirleyerek kurumsallaştıran ve onu uluslararası bir hüviyete dönüştüren bir çevre ve aileden geliyordu. İslam'ın şafağındaki Mekke, uzun bir süreden beri sürdürdüğü uzun mesafeli ticaretle birlikte ticari ve iktisadi bir kurumlaşmayı başarmıştı. İktisadi düşünce kök saldıği toplumun bir ürünüdür ve İslam'ın

³² Hodgson, *İslamın Serüveni*, I, s. 94; Kızıklı, "İslam Öncesi Arap Toplumunda İktisadi Yaşam ve Arap Diline Etkisi", s. 99-100.

³³ Salih Tuğ, *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Vakfı yay., İstanbul 1984, s. 20.

³⁴ Hacı, "The Arabian Commercial Background in Pre-Islamic Times", s. 467; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, s. 953-956.

³⁵ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, s. 869; Tuğ, *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, s. 13vd.

doğduğu coğrafyanın iktisadi zihniyeti ve argümanları tabii ki İslam iktisadi zihniyetinin yoğrulmasında rol oynayacaktır. **İslamiyet bu bağlamda Cahiliye Mekke'sinden tevarüs ettiği tüccar ekonomiyi terbiye edip geliştirecektir.**

B- İslam ve İktisat

1- İslam iktisadi bakışının kaynakları

İslam'ın iktisadi bakışını anlamak için öncelikle ana kaynak olan Kur'an ve Hadis'e bakmalıyız. İslam'ın coğrafi sınırları genişledikçe yöneticiler sayısız meselelerle karşı karşıya geldiler ve fakihler *Kur'an, Sünnet, İcma ve Kıyas* yoluyla her soruya cevap aradılar. Bu asli delillerin yanında *Örf ve âdet* (teamül), *İstihsân, İstislâh, İstishâb, Mütekabiliyet* vb. İslam hukukunun kaynakları İslam ekonomisinin de kaynaklarını teşkil eder³⁶.

Bu ana kaynakların yanında İslam iktisadi gelişmesinin dinamiklerini erken İslam döneminden hemen sonra zengin bir ticaret edebiyatının ortaya çıktığına şahit olacağız. Ticarete kar sağlayan ve sevap kazandıran çalışmayı ahlaki ve dini kavramlarla anlatan eş-Şeybani (ölm. 189)'nin "**Kitabu'l Kesb**" adlı eseri ilk dikkat çeken eserdir. Eserin asıl nüshası olmamasına rağmen öğrencisi İbn Sema'a(ölm. 233)'nın "**El-İktisab fi'r-Rızık'l-Müstebab**" adlı eseri hocasının eserinin bir özeti olması hasebiyle muhteva hakkında bilgi sahibi olabiliyoruz. Şeybani, kazanmanın her Müslüman için farz olduğunu, ticaret ve zenaatla yapılan kazanmanın Allah katında memurluktan sağlanan kazançtan daha üstün olduğunu, bunların ise, tutumluluk ve zühd yoluyla değil, ancak kazanma yoluyla gerçekleşebileceğini zikretmektedir³⁷. Bu konuda diğer önemli bir kaynak Ebu Osman Amr b. Bahr **el-Cahiz** (ölm. 255)'in "**Medhu't-Tüccar ve Zemmü Ameli's-Sultan**" adlı eseridir. "**et-Tabassur bi't-Ticare**" adlı risalenin de kendisine nispet edildiği el-Cahiz, bu eserinde devlet memurlarının güvensizliği, eziklik ve aşağılık duygusu karşısında tacirin sahip oldukları güven, yücelik ve bağımsızlık gibi meziyetlerini övmekte, tacirin devlete karşı nasıl bir politika takip etmesi gerektiği üzerinde durmaktadır. El-Cahiz, "*Bir şeyi elde etmenin gizlilikleri hususunda derinleşmiş olanlar tüccarın*

³⁶ Burada ticaret risaleleri, Hisbe kurumuna dair risaleler ve Ahkamu's-Suk Risaleleri, Makrizi, Kalkaşandi gibi tarihçilerin ansiklopedik eserleri, Siyasetnameler, Gazali gibi Müslüman bilginlerin Ahlak kitapları, iktisadi kurumlar ve mekanizmalar da İslam iktisadının kaynakları arasında zikredilmelidir. Mustafa Özel, *İktisat Risaleleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 1994, s. 47-49.

³⁷ Faysal es-Samir, "Nahzatu't-Ticareti'l Arabiyye fi'l Usuri'l Vüsta el-İslamiyye", *Müerrihü'l Arabi*, S. 14, London 1981, çev. Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara 2008, s. 665-666.

üstünlüklerini kabul etmekte ve onların durumunda olmayı istemektedirler. Onların din açısından selamet içerisinde olduklarına ve kazancın güzelliğine de hüküm vermektedirler” şeklindeki sözleri ile ticareti ve tüccarı övmektedir³⁸.

Erken İslam döneminin ticaret edebiyatının en mükemmel ve tafsilatlı eseri hicri 6. yüzyılda Ebu'l-Fazl Ca'fer b. Ali **ed-Dımişki** tarafından yazılan “**el-İşare ila Mehasini't-Ticare**” adlı eseridir. Ed-Dımişki, bu eserinde piyasa bilgileri, malların kalitesi, sermaye, sermayedarların durumu, kalpazanların hileleri, mal cinsinden bütün ürünler, paranın toplanması, tüccarın ve ticaretin faziletleri, üretim ve tüketim ilkeleri ve devletle tacir arasındaki ilişkilere kadar daha birçok konuda genel ilkeler vererek tüccara nasihatlerde bulunmaktadır³⁹. Bunlara Keykavus b. **İskender** (ölm. 462)'in “**Kitabu'n-Nasiha**” ve Ebu Abdullah Muhammed **el-Habeşi** (ölm. 782)'nin “**el-Bereket fi Fadli's-Sa'yi ve'l-Hareke**” adlı eserlerini de dahil edebiliriz. Bütün bunların yanında İslam iktisadi gelişme tarihinde numaralar, rakamlar, şifreler ve numerik sistemde meydana gelen gelişmeler zikredilmeye değerdir. 9. Yüzyılda matematikçi el-Harezmi'nin konumsal Hint numaralarını içerik değeri ve sıfır ile birlikte İslam medeniyetine takdim etmiş olması ve bizzat eserini miras, alım-satım, ölçme, para mübadelesi gibi ihtiyaçlar için yazmış olduğunu söylemesi önemlidir. İslam devletlerinin ya da tüccarın mali hesaplamalarında ve cetvellerinde şifreli *Siyak* ve *Kipti* numaralarının kullanımı yüzyıllar boyunca devam etmiştir⁴⁰.

İslam iktisadi bakışının bir kaynağı da, *Tedbirü'l-Medine* olarak bilinen İslam şehir organizasyonu hakkındaki literatürdür. **İslam'ın “Emri bi'l-maruf nehyi ani'l-münker” temel ilkesine dayanan şehir organizasyonunun kurumsal modeli Hz. Peygamber'in Hicret'ten sonra temelini attığı Medine Pazarı'na dayanıyordu.** Tedbirü'l-Medine edebiyatı, İslam dünyasının şehir merkezlerindeki piyasa faaliyetlerini tahlil etmektedir. Her şehirde ticari muameleleri gözetmeye memur bir veya birkaç *Sahibu's-Suk* denilen Pazar şefi, onun üstünde dini otorite ile yakın temas içinde çalışan *Muhtesib* bulunmaktadır. Hisbe Teşkilatına dair yazılanlar, Kur'an ve Sünnet'e dayanarak, Muhtesib sıfatıyla kendi tecrübelerini yazan fakihler ve devlet memurları tarafından meydana getiriliyordu⁴¹. İslâm iktisadi bakışında, Mekke bölgesinin tarihi bağlamı gibi tarihte olup bitenleri ve tarihi tecrübeleri de

³⁸ el-Cahiz, *Medhu't-Tüccar ve Zemmi Ameli's-Sultan*, s. 707.

³⁹ Ebu'l Fazl Ca'fer b. Ali ed-Dımişki, “*el-İşare ila Mehasini't-Ticare*”, çev. A. Bakır, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara 2008, s. 475-540.

⁴⁰ Labib, “Ortaçağ İslam Dünyasında Kapitalizm”, s. 238.

⁴¹ Özel, *İktisat Risaleleri*, s. 84.

gözden uzak tutmamak gerekmektedir. İbn Haldun gibi büyük İslam bilginlerinin fikirlerinin dayanağı bu birikmiş bilgi idi.

İslam'ın Arap coğrafyasının dışına çıkarak binlerce yıldan beri şehir medeniyetlerinin beşiği olmuş Nil-Dicle-Fırat havzasının kadim medeniyetlerini kapsaması İslam medeniyeti olarak tanımladığımız bir derinleşmeyi doğurdu. Bu İslam'ın kadim medeniyetlere vurduğu aşının verdiği bir yeniden canlanmaydı. İslam, bu kadim kültürlerle ortak varlığının ebedi ifadesini yöneticilere kamuoyu adına adil ve etkin yönetim idealini sunan alimlerin ve vezirlerin *siyasetnameler* olarak adlandırılan eserlerinde buldu. Siyasetnameler, kamu idaresi ve vergi sistemi, etkin ticaret organizasyonu, adil hükümet vs. üzerinde görüşlerle doludur.

2-İslam'ın iktisadi bakışını yansıtan temel kavramlar

“*Bir kervan tüccarı olarak*” Hz. Muhammed'in tebliğ ettiği vahiy, Arabistan'ın kabile toplumundaki bunalımına verilen devrim niteliğinde dini ve toplumsal bir cevaptı. Kabile zihniyeti ve yapısının aşınan toplumsal dokusu daha yüksek kademelerin bağlayıcı unsurları olan *Millet* ve *Ümmet* kavramları ile aşıldı. Millet ve Ümmet kavramları yeni bir *toplumsal kuruluşun* esas alındığını göstermektedir. Bu toplumda İslam cemaati ve ümmet kavramı büyük bir önem kazanmaktadır. Cemaat kavramı Kur'an'da merkezi bir role sahiptir ve İslam dayanışmayı, cemaatleşmeyi, toplumsallaşmayı, şehirleşmeyi, medenileşmeyi esas alan bir bakışa sahiptir. Dini ibadetler ve emirleri de bu yönde bir eğilimi teşvik eder.

İslam toplumunda bütün ahlaki kurallar ve düzenlemelerin esası *sosyal adalet* kavramıdır. Kur'an'daki bütün iktisadi kurallar ise sosyal adalet ilkesi ile bağlantılıdır. Kur'an sosyal adaletin temeli olarak *iktisadi adalete* büyük önem vermektedir⁴². Sosyal ve iktisadi adalet ise, *Vahdet* düşüncesine dayanmaktadır. Kur'an vahdaniyet düşüncesi içerisinde hayatın iktisadi ve maddi tarafını vurgulamakta, servetten “*hayr*” ve “*Allah keremi*” olarak bahsedilmektedir⁴³. Müslümanların servet kazanmaları ve ondan faydalanmaları söylenirken üreten Müslüman bir nevi ibadet yapıyor sayılmaktadır. Bu bakımdan iktisadi davranış, nihai amacı Allah olduğundan ahlakidir. Bundan dolayı İslam

---

⁴² Özel, *İktisat Risaleleri*, s. 45-46.

⁴³ Kur'an, Bakara, 198.

kaynaklarında iktisadi davranışın teolojik mahiyetine, adalet ve cemaatin muhafazasının gerekliliğine vurgu yapılır⁴⁴.

3-Kur'an nasıl bir iktisadi bakış sunmaktadır?

Burada önce *İslam dünyaya nasıl bir bakış açısı getirmiştir?* sorusunu cevaplamak gerekiyor. İslam, “*Dünyası (geçimliği) olmayanın ahireti de yoktur*” hadisi ile ahireti maddi hayata bağlarken, dünya ile oldukça erken ve yakın bir uzlaşma çizgisine varmış bulunuyordu. Kur'an hayır yapmaya, nimetlere, ganimetlere vs. konulara vurgu yapar. Akılcılığın çok büyük bir yer tuttuğu kutsal bir kitap olan Kur'an dilinde ve Peygamber'in rivayetlerinde “hayır” **para ve dünya malı** anlamına gelir. Servet ve para “hayır”dır ve serveti çok olan toplumun hayrı da çok olur⁴⁵. İslam sermayenin düşmanı olmadığı gibi zenginliği de yermez. İslam iktisat bilgini ed-Dımişki bu konuda şunları söylemektedir: “*Zenginlik, şerefli bir karakter ve çok iyi huyların habercisidir. Bir kimsenin zenginliği miras yoluyla gerçekleştiği düşünülürse bu eski bir nimeti ve iyi bir soyu haber verir, yok eğer onun zenginliğinin kazanma yoluyla elde ettiği düşünülürse bu da yüce bir gayreti, geniş bir aklı ve mükemmel bir görüşü anlatır... Aslında zenginlik – ki o Allah Azze ve Celle'nin sıfatlarından biridir- bizatihi fazilet ve şeref demektir*”⁴⁶. Ayrıca iktisadi faaliyeti ifade eden kelime ve terimlerin birçoğu Kur'an'da geçmektedir.

İslam dünyaya, “*emeğe ve çalışmaya yatkın, üretken bir vizyon*” ile bakar. *Dünya malını*, kibir, gurur ve tahakküm aracı olarak kişinin iç dünyasına hükmetmeye kalkışmadıkça hoşgörü ile karşılar ve teşvik eder⁴⁷. Bir hadisin

---

⁴⁴ Arapça'da ekonominin karşılığı “*iktisat*” kelimesi “*kasede*” kökenine dayanmaktadır. İtidalli olmayı, ifrata kaçmamayı ifade etmektedir ki, Gazali'nin *el-İktisat fi'l İtikad* adlı eseri de *itikadde itidal* anlamına gelmektedir. Yani iktisat, İslam ahlakı ile iç içedir. Aslında klasik İslam çağının iktisat düşüncesi, ekonomi, ahlaki ölçüler ve normlar tarafından düzene sokulan karmaşık bir toplumsal ilişkiler ağına tabi olmasıyla Akdeniz geleneğinin genel çerçevesi içerisinde değerlendirilir.

⁴⁵ Ali Şeriatî, *İslam ve Sınıfsal Yapı*, tercüme: Doğan Özlük, Fecr Yayınları, Ankara 2008, s. 34. İslam geleneğinin, Zerdüş'tün öğrencisi Mazdek'in ilkeleri doğrultusunda tüm malları kamulaştıran Sasani hükümdarı I. Kavad (448-581)'ı değil, mülkiyet hakkını bütünü ile geri getiren oğlu (Anuşirevan da denilen) I.Hüsrev (531-579)'e olumlu bir yer vermesi boşuna değildir. Yoksa Hz. Muhammed de servetin kendisini değil onun insana kibir vermesini yermektedir.

⁴⁶ ed-Dımişki, “*el-İşare ila Mehasini't-Ticare*”, s. 476.

⁴⁷ Sabri F. Ülgener, *Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, Der Yay., İstanbul 1981, s. 55-56.

belirttiği gibi; “*Ehli iyalinin bir yıllık geçimine medar olacak rızık ve zahire toplamak kişinin diyanetine ne güzel destektir.*”⁴⁸.

İslam’ın dünyaya bakışında esas ölçülerden biri zamanı anlık bilinçle sınırlamayıp ileriye dönük bir takvime bağlamasıdır. Zamanı, gün, ay ve yıl olarak; günde beş vakit ezan çağırısı, haftada bir Cuma, yılda iki bayram ve ömürde bir hac. İşte dakikası dakikasına taksim edilmiş bir zaman bilinci. Bu, hayatın belli işlerinin düzenli ve dinamik bir ruhla yapılmasını sağlayan bir sistemdir. Bütün bunlar çalışmayı teşvik eden bir atmosferi yansıtır. Öyle ki, Cuma, bayram ve hac ibadetlerinin ticari ve iktisadi hareketliliği doğrudan ve dolaylı olarak etkilemesi, iktisadi faaliyetin Müslümanın hayatının ayrılmaz bir parçası olduğunu göstermektedir. “*Cuma namazınızı kıldınız mı yeryüzüne dağılın ve Allah’ın fazlından nasip arayın*”⁴⁹. Cuma günü ise, Musevilik ve Hıristiyanlığın aksine, çalışma günüdür. Weber, ortaçağ boyunca ilk defa dakikası dakikasına taksim edilmiş bir zaman bilinci içinde yaşayan insanın rahip olduğunu söyler⁵⁰ ancak İslam dakikası dakikasına taksim edilmiş bir zaman bilincini her Müslümana yükler.

İslam’ın iktisadi bakışını anlamak için onun **mülkiyet** anlayışını bilmek gerekir. İslam özel mülkiyeti kabul etmektedir⁵¹. Ancak Kur’an’ın, “*Doğrusu insanın çalıştığından başkası kendisinin değildir*”⁵² hükmü **üretim dayalı bir mülkiyet anlayışının** esas olduğunu göstermektedir. Üretim ise, **emek** ve **teşebbüs** gibi iki temel faktöre dayanmaktadır. Öyle ki, serveti salt servet olarak değil birikmiş emek olarak değerlendirir. İslam, “malı ve üretim kaynağını hapsedmeyi” reddeder. “*Dünya hayatında onların geçimliklerini, aralarında biz taksim ettik; birbirlerine iş gördürmeleri için kimini kimine derecelerle üstün kıldık*”⁵³ ayetinde görüldüğü gibi İslam’da iş bölümü ve toplumsal tabakalaşma vardır, ancak bu, statüye dayalı değil meşguliyetlerin tabii hiyerarşisi içinde mütalaa edilebilir. Zira Allah rızık aramayı bütün yaratıklarına farz kılmıştır. Çalışanlar ve düşünenler en iyi tasarruf ve sakınma yolları ararlar ve emek, insanın koşmasını, çalışmasını, hareket etmesini sağlayan bir güç ve enerjidir. **Özel mülkiyetin asıl kaynağı olan emek bir menfaat olup sahibine aittir**⁵⁴.

⁴⁸ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s. 57.

⁴⁹ Kur’an, Cuma, 10.

⁵⁰ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s. 39, 22nd.

⁵¹ Rodinson, *İslam ve Kapitalizm*, s. 37

⁵² Kur’an, Necm 39.

⁵³ Kur’an, Zuhuruf, 32.

⁵⁴ Kur’an, Necm, 39; Bakara, 204.

İnsanların emekleri birbirinden farklıdır⁵⁵. Mülkiyet ve sermayede insanlar için eşitlik istemek, insanların eşit olduklarını iddia etmek, yanlış olduğu için toplumda eşit servet dağılımı ve azami serveti sınırlandırma da yoktur⁵⁶. **Ancak mal ve paraların sadece belli bir zümrenin elinde toplanması zararlıdır**⁵⁷. **Mülkiyete müdahale asla caiz değildir**. Kur'an'ın bütün bu hükümleri **İslam ekonomi düzeninde teşebbüs, çalışma, emek ve üretime dayalı kayıtlı bir mülkiyeti işaret eder**⁵⁸.

İslam'ın ekonomik bakışında görüldüğü gibi temel esas **çalışmadır**. Kazanç konusunda ilk teorik kitabı yazan eş-Şeybani (ö. 189) zenaatın ve çalışmanın zarureti, sivil ve resmi iktisadi örgütlenmelerin meşruluğuna dikkat çeker. Şehirli bir mezhep olan Hanefilerin hırfet, zenaat ve mesleklerle ilk ilgilenenler olmaları tesadüf değildir. Şeybani, “*Kazanç alemin düzenidir. Kazanç edinmeyi terk, nizamı tahrip etmektir.*” “*İlim talep etmek nasıl bir farz ise, kazanç her Müslüman üzerinde öyle bir farzdır.*” Çalışma Peygamberlerin mesleğidir. Adem ziraatle, Nuh ticaretle, İbrahim kumaş ticareti ile uğraşırken⁵⁹, Hz. Peygamber de koyun güder, sonra Hz. Hatice'nin yanında işçi olarak çalışmıştı. Peygamberliği döneminde de çalışır ve ücretini alırdı. Hz. Ali de elleri nasırlaşırcaasına çalışırdı. Sahabelerden çalışmayan kimse yoktu. Ebu Bekir, manifaturacılık yapar, Yahudi kadınların koyunlarını güderdi, karşılığında hurma alır ve Peygamber ile paylaşırdı. Ebu Bekir halifeliliği döneminde bile çalışıyordu. Ebu Hanife de manifaturacıydı. Ahmed b. Hanbel kendi eliyle çalışır ve toprağı işlerdi, çoğu zaman kazmasını alır, bahçeye çalışmaya giderdi. Çocuklarına da “Çarşıya pazara gidin, çalışıp kazanın, kendi rızkınızı arayın” derdi. Sa'id b. El-Müseyyib, Muhammed b. Sirin, Müslim b. Yesar, Eyyub es-Sahtiyani, Yunus b. Ubeyd gibi faziletleri ve takvaları yanında ticaretle uğraşan sahabeler bulunuyordu⁶⁰. Peygamber kendisinden sadaka isteyen iki kişiye: “Size ancak zengin olmadığınızı ve çalışacak gücünüzün bulunmadığını öğrendikten sonra veririm” demiştir. Yani “*Birinizin üzerinde*

⁵⁵ Kur'an, Leyl, 4; En'am, 132.

⁵⁶ Kur'an, Âl-i İmrân, 35; Rûm, 28.

⁵⁷ Kur'an, Haşr, 7.

⁵⁸ Kur'an, Al-i İmrân, 25-26. Üretim araçlarının mülkiyetine dini yasalar açısından getirilmiş hiçbir özel kısıtlama sözkonusu değildir. Bkz: Rodinson, *İslam ve Kapitalizm*, s. 39.

⁵⁹ Faysal es-Samir, “Nahzatu't-Ticareti'l Arabiyye fi'l Usuri'l Vüsta el-İslamiyye”, s. 666; Rıdvan Seyyid, *İslamda Cemaatler Kavramı*, çev. Mehmet Can, Endülüs yay., İstanbul 1991, s. 91.

⁶⁰ el-Cahiz, *Medhu't-Tüccar ve Zemmi Ameli's-Sultan*, s. 713-715.

kıyamet kopsa ve o esnada elinde bir fidan olsa, onu hemen diksin” ilkesi doğrultusunda çalışabilecek durumda olmak.

“*Ey İnsanlar! Bu günleriniz nasıl mukaddes bir gün ise, bu aylarınız nasıl mukaddes bir ay ise, bu şehriniz nasıl mukaddes bir şehir ise; kanlarınız ve mallarınız da öyle mukaddestir*”⁶¹. İslam, çölün ortak mülkiyet anlayışına, bedeviliğin yağma, soygun ve gasbına karşı her zaman şehirlinin hukukunu savunmuştur. Günün, ayın ve zamanın, şehrin ve kişinin kanının, malının mukaddesliği, masumluğu ve dokunulmazlık hakkı. **İşte bugüne kadar tarifi yapılamamış bir mülkiyet anlayışı!**

Peygamber’in “*En iyi kazanç, kişinin kendi eliyle kazandığıdır. Her türlü ticaret iyidir*” buyruğunu Sufyan-ı Sevri, Mescid-i Haram’da oturmakta olan bir grup Müslümana, “*Kalkın ve Allah’ın fazlını ve rızkını talep edin ve çabalayın. Müslümanlara yük olmayın*” diyerek yemeyi, ancak üretim yoluyla ve maddi bir çabayla helal sayıyordu. Bu, üretimde rol üstlenenler dışında herkes parazittir, diyen Saint Simon değil mi? Hz. Ömer, çalışmayı ve çalışırken ölmeyi Allah yolunda şehadet olarak kabul eder. Hz. Ömer, bu esasa dayanarak şu fetvayı vermiştir: “*Kimin toprağı olsa ve onu üç yıl terk edip işlemez, ekip biçmezse; bunun yerine bir başkası bu toprağı işlerse o toprak, o işleyene ait olur*”⁶². Bu aynı zamanda Peygamber’in şu buyruğundan çıkan hükümdür: “*Toprağı alıkoyan, üç yıldan sonra (toprağı işlemezse) hak sahibi değildir*”. Diğer taraftan “*Kim ölü toprağı işe yarar hale getirir, ihya ederse o arazi onundur*.”⁶³ hadisi mülkiyetin meşruiyetinin çalışma, emek ve üretime dayandığını göstermektedir. İbn-i Haldun’un “**emeğe**” dayanan değer teorisinin kaynağı Kur’an’ın “*Doğrusu insanın çalıştığından başkası kendisinin değildir*” hükmüdür. Osmanlı toprak hukuku ve kanunlaştırmaları genel olarak bu esasa dayanmıştır. Mülkiyet insanın el emeğinin karşılığıdır. Kur’an ticareti Allah’ın helal kıldığından ve meşru kazanma yollarından bahseder⁶⁴, ancak iktisadi faaliyetler insanları “*Allah’ı anmaktan, namazlarını kılmaktan ve vergilerini*

⁶¹ Muhammed Hamidullah, *Resulullah Muhammed*, çev. Salih Tuğ, İrfan Yay., İstanbul 1992, s. 139.

⁶² Şeriatı, *İslam ve Sınıfsal Yapı*, 117-118. Hz. Ömer ve Hz. Ali hilafetlerinde tüccarı ve ticareti koruyucu ve teşvik edici politikalar takip etmişlerdir. Bkz: Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtriyat*, Ankara 2000, s. 123; A. Bakır, *Hz. Ali Dönemi*, Ankara 1991, s. 144.

⁶³ Ebu’l Hasan el-Maverdi, *el-Ahkamu’s-Sultaniyye*, çev. Ali Şafak, Bedir Yay., İstanbul 1976, s. 198.

⁶⁴ Kur’an, Bakara, 275; Yusuf, 147; Mülk, 15; Enbiya, 80; Hud, 37; Hadid, 25; Kehf, 96; Sebe, 12; Rodinson, *İslam ve Kapitalizm*, s. 40.

*vermekten alıkoymamalı.*⁶⁵ diyerek çalışma ve ibadetin birbirini tamamlayan bir bütün olduğunu söyler.

İslamiyet **servetin atıl bırakılmamasını**, üretim ve yatırım dışında tutulmamasını istemiş ve faiz ortamının doğuşunu engelleyici bazı tedbirler almıştır. Temel üretim faktörü olarak emeği esas aldığı için, sermayenin risk ve zarara katlanmadan tek başına kazanç aracı olması önlenmiştir. **Ed-Dımişki**, “*malı değerlendirmek (yatırım için kullanmak) soylu davranışların aletidir, dinin desteğidir ve kardeşleri kaynaştırıcı bir unsurdur*” demektedir. ed-Dımişki, ana sermayenin korunmasının önemi ve sermayenin atıl bırakılmayıp yatırıma dönüştürülmesi üzerinde durmaktadır⁶⁶. Burada şu hükmü açıkça verebiliriz ki, *İslam çalışma esasına dayalı bir mülkiyet anlayışını esas almaktadır*. İbn Haldun sosyolojisinin temel kavramı olan **dayanışma ruhu** / “**asabiye**” ekonomik gelişmenin psikolojik motoru⁶⁷ ve İslam medeniyetinin hızla gelişmesinde adeta **imanın soğumamasını** sağlayan bir muharrik güç kaynağıdır. İbn Haldun, malın değerinin onda içkin olan emeğin miktarına eşit olduğunu söyleyerek, 18. yüzyıl ve sonrasının **emek-değer kuramlarına** öncülük etmiştir. Ülke zenginliğini, 17.-18. yüzyıl Merkantilistlerinin aksine, paraya değil, mal ve hizmet üretimine bağlamakla daha üstün bir kavrayış sergilemiştir⁶⁸.

Kur’an’ın ve ilk dönem İslam tecrübesinin ekonomik politikasında belirleyici unsur nedir diye sorduğumuzda, Kur’an, Kureyş Suresi 106. ayet ile İlaf düzenini methetmeye bir giriş yaparak tarihi bağlama atıfta bulunur⁶⁹. Evet Kur’an, **ticareti**, Müslümanların birbirlerinin mallarını alıp meşru olarak yiyebilecekleri bir yol olarak göstermektedir. Bu konuda “***Ey iman edenler, mallarınızı aranızda haksızlıkla değil, karşılıklı rıza ile yapılan bir ticaretle***

⁶⁵ Kur’an, Nur, 37.

⁶⁶ ed-Dımişki, “*el-İşare ila Mehasini’t-Ticare*”, s. 534. ed-Dımişki, bu konuda şu örneği verir: “Altın şahin kuşu gibidir, onu salıverirsen yer ve sana da yedirir, yok eğer elinde tutarsan o zaman hiçbir şey avlamaz, ancak kendisini doyurmanı ister, aksi halde ölür. İşte dinar da öyledir, onu elinde tutarsan, hiçbir şey kazanmazsın, ayrıca ondan birşeyler harcama için istekte bulunur.” s. 523-524, 529.

⁶⁷ Nihat Falay, *İbn Haldun’un İktisadi Görüşleri*, Güray Matbaacılık, İÜİF Maliye Enstitüsü Yayını, İstanbul 1978, s. 20; Dieter Weiss, “İbn Khaldun on Economic Transformation”, *International Journal of Middle East Studies*, 27/1 February 1995, s. 29-37.

⁶⁸ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, 4. bsk., İstanbul 2005, I/213; Nihat Falay, *İbn Haldun’un İktisadi Görüşleri*, s. 20; Weiss, “İbn Khaldun on Economic Transformation”, s. 29-37.

⁶⁹ Kur’an, Ali İmran, 103.; Enfal, 63; Seyyid, s. 27. Burada Ebubekir’in halife seçiminde “Halifeler Kureyştendir” sözünün Kur’ani bir arka planı olduğu anlaşılmaktadır.

yyin⁷⁰ buyrulmaktadır. Yine Kuran'da “Allah, alış-verişi helal, faizi ise haram kılmıştır”⁷¹ buyrulurken, İslam'da **kar ve ticaretin** serbest, faizin ise yasak olduğu bildirilmiştir. Pakistanlı iktisat âlimlerinden **Sıddıki**, “İslam sistemi, serbest ticareten yanadır ve bir ülkenin, insan ve madde kaynaklarının en iktisadi yollardan, serbestçe geçmesi gerektiğine inanır.”⁷² **Maverdi de**, İslam hukukunda devletin sürekli bir şekilde ekonomiyi himayesi zaruri sebepler dışında söz konusu değildir demektir⁷³. Bu konuda en çarpıcı vurguyu **ed-Dımışki** yapmaktadır: “Ticaretin, bütün geçim vasıtalarıyla karşılaştırıldığında dünyada insanlar için en iyi ve mutlu meslek olduğunu göreceksiniz. Tüccar, aynı zamanda geniş ufuklu ve mürüvvet sahibi bir kimsedir. Onun yüceliklerinden biri de mülkünde binlerce insan çalışmasıdır”, ayrıca o, bir şeyi tasavvur ederek görmek yarım maaş yerine geçer, tedbir kazancın yarısıdır diyerek tüccarı toplumun ve ekonominin gidişatı ile ilgili öngörüye sahip kişi olarak tanımlar⁷⁴.

İslam hukukçuları tarafından ticaret o kadar olağan kabul edilmiştir ki, sırf Allah hakkı, mali ve bedeni bir ibadet olan **hacda bile ticaret için mal alıp satmak** meşru görülmüştür. Kur'an, “(Hac mevsiminde ticaret yaparak) Rabbinizin lütuf ve keremini istemekte (alış-veriş yaparak mübadelede bulunmakta) size bir günah yoktur.” buyurmaktadır⁷⁵. Buna göre, hac aylarında olsa bile kazanç ve ticaret ile rızıklarımızı ve kendinize lazım olan ihtiyaç ve şeyleri kazanıp elde etmek yasak değildir. Yine Kur'an, “Gelsinler ki, kendilerine ait birtakım menfaatlere şahit olsunlar ve Allah'ın kendilerine rızık olarak verdiği (kurbanlık) hayvanlar üzerine belli günlerde (onları kurban ederken) Allah'ın adını ansınlar. Artık onlardan siz de yiyin, yoksula fakire de yedirin.”⁷⁶ Bu ayette geçen **menfaat** kelimesi müfessirler tarafından **ticaret** yapmakla açıklanmıştır. Bu konuda Hz. Peygamber ile ilgili bir haberde şöyle denir: “Bir gün bir adam ona geçimini ticareten sağladığını, fakat hangi malı

⁷⁰ Kur'an, Nisa, 29.

⁷¹ Kur'an, Bakara, 275.

⁷² Selim A. Sıddıki, *İslam Devletinde Mali Yapı*, çev. Rasim Özdenören, Fikir Yayınları, İstanbul 1980, s. 104.

⁷³ Maverdi, *el-Ahkamu's-Sultaniyye*, s. 19-20.

⁷⁴ ed-Dımışki, “*el-İşare ila Mehasini't-Ticare*”, s. 515, 519.

⁷⁵ Kur'an, Bakara, 198. İslamiyet ile birlikte Müslümanların hacda ticareten sakınmaya başlaması üzerine bu ayet nazil olmuştur. Bu ayet, birinin Hz. Peygamber'e “ticaret yapmam benim haccıma mani midir?” sorusu karşısında Hz. Peygamber (s.a.v)'in sükût etmesinden bir müddet sonra nazil olmuştur.

⁷⁶ Kur'an, Hac, 28

satın aldıysa telef olduğunu ve bozulduğunu söyledi. Peygamber ona, ‘bir şeyi satın alıp ta kar elde ettiğin ve sevindiğin oldu mu? Diye sordu. O da böyle bir şeyi hatırlamıyorum ancak bu sadece kredi aldığımda gerçekleşti’ dedi. Hz. Peygamber ona, ‘o zaman kredi almak suretiyle ticaret yap’ dedi. Adamın bu şekilde zengin olduğu Peygambere ulaştınca şöyle buyurdu: ‘*Kim ki bir şeyle bereketlenirse, o şeyle çalışmaya devam etsin*’⁷⁷. Evet İslam ekonomik düzeninde esas olan **serbest teşebbüs** ve **serbest ticaret**⁷⁸. Kur’an, kan bağı ve sosyal konum gibi, “statü”ye dayalı bütün ilişkileri topyekun reddederken, mübadeleyi ve iktisadi ilişkileri sağlam bir **sözleşme** esasına bağlamaktadır. Bu bağlamda Kur’an adeta modern **noterlik** sistemini tasvir etmektedir⁷⁹.

İslam iktisadi düşüncesinin temel kavramlarından olan **sosyal adalet** ve onun temeli olan **iktisadi adalet**in sağlanmasına dair Kur’an’dan çıkarılacak daha çok dersler vardır. Medyen ve Eyke halkının peygamberi olan Hz. Şuayb’in, iktisadi adaleti tesis için gönderilmiş bir Peygamber olarak tasvir edilmesi bu açıdan zikre değerdir⁸⁰.

Kur’an İslam’ın ekonomik bakışını yansıtan üç mevzuya dikkat çekmektedir:

a- Zekat, yoksulların faydalanması için sadece gelirden değil, servetten alınan bir vergidir. Hamidullah’a göre, “İslam’da zekat tabiri, her yıl devlete verilen vergi anlamında kullanılmıştır”⁸¹ demek suretiyle, zekatın İslam devletinin bir **vergisi** olduğunu ifade etmiştir. Kur’an: “*Onların mallarında dilenen ve mahrum olan için de bir hak vardır*”⁸² diyor. Demek ki zekat ve infak, zenginin fakire bir ihsanı değil, haktır. Cimrilik ve israf yıkıcı etkisinden

⁷⁷ ed-Dımişki, “*el-İşare ila Mehasini’t-Ticare*”, s. 514.

⁷⁸ Kur’an, Bakara, 275; 286; 278-280, Al-i İmran, 140.

⁷⁹ Kur’an, Bakara, 282.

⁸⁰ Kur’an, Hud, 84–85. Hz. Şuayb, ölçüleriyle, tartılarıyla, kesik, silik ve vezni eksik paralarıyla daima halkı aldatan halkını tevhide davet etti. O, halkına şöyle demişti: “*Ey kavmim, Allah’a kulluk edin. Sizin ondan başka hiçbir tanrınız yoktur. Ölçeği ve tartıyı eksik tutmayın. Ben sizi gerçekten bir nimet (ve refah) içinde görüyorum ve bir gün hepinizi kuşatacak bir azabın gelmesinden korkuyorum. Ey kavmim, ölçüde ve tartıda adaleti yerine getirin. İnsanların eşyasını eksiltmeyin. Bu ülkede bozgunculuk yaparak kötülük etmeyin.*” Bu ayetlerde O, insanların mallarını alıp satarken bilhassa **adalete** riayet ederek terazi, metre, litre ve ölçeklerde haksızlık yapılmaması için uyarmıştır.

⁸¹ Muhammed Hamidullah, *Modern İktisat ve İslam*, İstanbul–1963, s. 17. Hz. Ebubekir’in zekat ile namazın arasını açana kılıç çekerim demesi, insanların Allah’ın bir emri olan namaz kılmadıkları için değildir. Zekatı devleti, toplumu, bireyi ayakta tutan ekonomik bir unsur olarak görmesindedir. Devlet ve toplum maslahatının sarsılma tehlikesi vardı.

⁸² Kur’an, Zariyat, 19.

dolayı kötülenip kınanmaktadır⁸³. **Bugünkü sigortanın yerini İslam ekonomisinde infak kurumu alır.** Nafaka, akrabaların yakınlarına kendi payından verdiği bir iane değil, kespteki/kazançtaki devlete düşen payın fert tarafından kullanılmasıdır⁸⁴. **Sadaka, fakir ve yoksulların bir hakkı olup onlara verilmiş bir hediye, atıye ve bağış değildir.** Zekat vergisi, azami sermayeleri sınırlandırarak, **aşırı sermaye birikimleri önler** ve sermaye sahiplerini yatırım ve teşebbüslere yöneltir⁸⁵. Burada temel bir ölçü olarak İslam, toplumsal anlamda kul hakkına önem verir.

b- Riba, faizin yasaklanmasıdır. İslam'a göre para kendi başına herhangi bir fazla değer yaratmaz. Riba yasağı, paradan para kazanmak yerine, yatırıma, üretime ve hakça kazanmaya dayalı reel bir ekonomi hedeflemiştir. İslam, çalışma, ticaret, üretim ve tüketimdir⁸⁶. Faiz, üretimi kısar, fabrikaların çalışmasını önler, bir noktada durdurarak, krizlerin doğmasına sebep olur. Faiz, mübadeleyi yavaşlatır ve milli geliri azaltır⁸⁷.

c- Miras hukuku, özel mülkiyeti tanımına rağmen, servetin belli bir tekel oluşturmasını engellemiştir. İslam bir mülkü bir tek varisin faydalanması yönünde bağışlamanın İslam cemaatinin genel toplumsal görüşü ile çatıştığını kabul eder ve bunu engeller⁸⁸. **Sosyal bir ekonomik bakış açısına** sahip olan İslam iktisadi bakışı, servet ve mülkiyeti yaygınlaştırarak tekelleşmeyi engellediği gibi, orta sınıfları güçlendirmeyi hedeflemiştir.

İslam iktisat felsefesi, insanı merkeze aldığı için insanlığın yaratılışına uygun bir ekonomik modeli esas alır. Bu ise, birey-toplum dengesindeki ekonomiyi tabii bir oluş olarak kabul eder. "*Herkes kendi tabiatına göre iş yapar*"⁸⁹, yani herkes, kendi hal ve mizacına uygun olan tabii yolda hareket eder⁹⁰. Ekonomik hayat, tabii bir hayattır. **İnsanlar tabii düzeni araştırıp öğrenip uygulamakla görevlidirler. Ona suni müdahaleler zarar getirir**⁹¹. Fizyokratların da, tabii-ilahi düzen bakımından İslam'a uygun bir düşünce

⁸³ Kur'an, Hud, 141; İsrâ, 27; Furkân, 67; En'am, 141; A'râf, 32; Bakara, 215.

⁸⁴ Kur'an, En'am, 164.

⁸⁵ Kur'an, Bakara, 276.

⁸⁶ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s.65, 67.

⁸⁷ Kur'an, Âl-i- İmrân, 100; Rûm, 39; Bakara, 276; 279.

⁸⁸ Özel, *İktisat Risaleleri*, s. 80-81.

⁸⁹ Kur'an, İsra, 84.

⁹⁰ Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, IV, Matbaai Ebuuzziya, İstanbul 1935, s. 3196.

⁹¹ Kur'an, Fatiha, 7; Kasas,78; Âl-i- İmrân, 26.

içerisinde olduklarını zikredilmektedir⁹². **Tabii düzenini** kurmuş olan ülkeler, bolluk ve refah içerisinde olurlar. Tabii düzenini kuramamış veya bozmuş olan ülkeler ise kıtlık ve sefalet içerisinde olurlar⁹³. Siyasetname literatüründe de dünya malı ve iktisad hakkında ne cimri ne müsrif olmayacak bir orta yol tavsiye edilmektedir⁹⁴. Buradan da anlaşılmaktadır ki, **İslam belli bir ekonomik model** getirmiyor, Müslüman toplumların kendi yaşadıkları çağlarda İslam'ın iktisadi bakışının ışığında kendi ekonomik müesseselerini, tarzlarını uygulamalarını esas alıyor. Zira İslam, zaman ve mekan üstü anlayışı ile belli bir çağın, kültürün, coğrafyanın ve ideolojinin sınırlarına hapsedilemeyecek bir bakış sunmaktadır.

C- İktisadi Gelişme ve İslam Şehri

İslam'ın, bir din olarak, ticareti ve iktisadi gelişmeyi teşvik ve desteklemesinin ötesinde, genel bakışının merkezine yerleştirmesinin en önemli göstergesi, şehri ve şehirleşmeyi esas alması ve **şehirleşmeye olan ideolojik desteğidir**. Zira medeni gelişme, ticari ve iktisadi gelişme ile paralel olup şehirleşme olarak tezahür etmektedir⁹⁵.

İslam'ın ortaya çıkışından itibaren Medine'ye hicret ve oraya yerleşme üzerinde ısrarla durduğu bilinmektedir. Yeni kurulan şehirlere kuvvet yığma ve tecemmü üzerindeki bu ısrar, onları gerektiren ideolojik ve tarihi sebepler ortadan kalkmış olmasına rağmen Peygamber'in halifeleri zamanında da devam etmiştir. Hz. Ömer, 7 şehir kurarken, fukaha sahranın aleyhine şehirlerin büyütülmesini desteklemiştir. İslam'ın, kabilecilik karşısında, şehre göç ve yeni göç yerleri üzerindeki ısrarlı vurgusu ve bağlılarını şehir hayatına yöneltmesi onun bakışındaki merkezi yeri göstermektedir. Ridde savaşları da İslam ile kabilecilik çatışmasının dışa bir vurumudur⁹⁶. Bu, bir yönüyle, Peygamber döneminde tevarüs edilen ideolojik miras ile alakalıdır. Bu miras, insanlık tarihinin, şehir ve medeni yerleşim merkezlerinin bir sonucu olduğunu söyleyen belli bir tasavvura dayanır. Kur'an: "*Senden evvel(Peygamber olarak)*

⁹² Şükrü Baban, *İktisat Dersleri*, İstanbul 1943, s. 129; Hazım Atif Kuyucak, *İktisat Dersleri*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1960, s. 121; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, s. 125.126.

⁹³ Kur'an, Â'râf, 58; 95; Mâide, 66.

⁹⁴ Nizamülmülk, *Siyasetname*, çev. N. Bayburtlugil, Dergah Yay., İstanbul 1995, s. 332.

⁹⁵ Seyyid, *İslamda Cemaatler Kavramı*, s. 85-87.

⁹⁶ Muammer Gül, "İslam Şehrinin Doğuşu", *Bahkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 4, S. 6, Aralık 2001, s. 83-84; Duri, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, s. 23.

gönderdiklerimiz şehirler halkından kendilerine vahyettiğimiz erkeklerdir.”⁹⁷ Bu ayet tüm Peygamberlerin şehirliliğini savunan bir eğilimi doğurmuştur. Gerçekten Hz. Peygamber bir çarşı insanı idi. Zira alış ve satış konusundaki şöhretinden dolayı müşrikler: “*Bu nasıl bir peygamberdir ki yemek yiyor ve çarşılarda dolaşılıyor?*” dediklerinde Allah Peygamber’e “*Senden önce gönderdiğimiz peygamberler de yemek yiyorlardı ve çarşılarda dolaşıyorlardı*”⁹⁸ ayetini göndermiştir. Cuma namazı gibi bazı ibadetlerin şehirle ve genel olarak cemaatle ilişkili olması dikkate şayandır⁹⁹. İbn Haldun, İslam’ın şehre olan ideolojik desteğini, “*Yerleşik hayat, bolluk ve refahı çeşitlendirir ve çoğaltır. Bolluk içinde yaşamak için gereken şeyleri üretim vasıtası olan sanat ve hünerleri vücuda getirmeye ve kuvvetlendirmeye yol açar.*”¹⁰⁰ şeklinde ifade eder. O’na göre şehir, medeniyetin (umran) doğduğu, geliştiği, bütün insanlığı yararlandırmak için genişleyip yayıldığı, aynı zamanda şekillendiği, somutlaştığı yerdir¹⁰¹.

Şehirlere göç, millet ve ümmet kavramlarının getirdiği yeni bir toplumsal kuruluş ile kabile asabiyetinin yeni kurulan şehirlerde yediği darbeler sonucunda gösterge, onun yerini alacak sivil örgütlenmelere doğru kaymaya başladı. Şehirlere göç, nüfus artışı, siyasi, sosyal ve iktisadi örgütlenmeler İslam coğrafyasında büyük bir şehirleşme hadisesinin yaşanmasına tanıklık etti¹⁰². İslam medeniyetinin büyük kudretini ortaya koyan *para* ve *şehir* hayatıdır. İslamiyet ile birlikte eski ve yaşlı şehirler de yeniden uyanıyor, canlanıyordu. Bu İslam’ın iktisadi bakışını yansıtıyordu. İslam coğrafyasındaki şehirleşme her devirde olduğu gibi ticari hayatın gelişmesiyle yakından ilgiliydi. Öyle ki, İslam dönemindeki şehirleşme, Roma dönemindeki şehirleşmeyi aşarak Helenistik dönemdeki büyük şehirleşme ile boy ölçüşüyordu¹⁰³.

İslam medeniyetini kendisinden önceki medeniyetlerden ayıran en belirgin özelliklerinden biri onun *evrensel* olmasıydı. Onu evrensel yapan, hakim olduğu eski dünyanın bir ucundan öbür ucuna kadar adeta bir şehirler deryasını andırması, paranın en ücra köylere kadar dolaşımında olması ve okuma

⁹⁷ Kur’an, Yusuf, 109.

⁹⁸ Kur’an, Furkan, 7, 20.

⁹⁹ Seyyid, *İslamda Cemaatler Kavramı*, s. 85.

¹⁰⁰ İbn Haldun, *Mukaddime*, I:436.

¹⁰¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, I: 221

¹⁰² Muammer Gül, “Ortaçağ İslam Tarihinde Sosyal Sınıfların Tarihine Bir Bakış: Ahdas Hareketi”, *Balkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.5, S. 7, Mayıs 2002, s. 73-74.

¹⁰³ Muammer Gül, “İslam Şehirlerinin Ruhu”, *Muradiye Dergisi*, Yıl 7, Sayı 27-28, Güz 2011, s.226; Lombard, s. 168, 181.

yazmanın yine en ücra köylerde bile, yaygın olmasıydı. Şehirleşmenin belirgin rolü için şu hükme katılmamak mümkün değildir: “*İslam toplumu, çiftçilik ve besiciliğin günbegün azalmaya yüz tuttuğu ve şehirleşme ile burjuva hayatının artış gösterdiği bir dönemde ilerlemiştir*”. Evet tarihi tekamül ve değişim açısından şehirleşme, yenilikçi bir etken olarak rol almıştır¹⁰⁴. Şehirleşme ileriye dönük bir hareket ve sıçrama olduğundan bu hareketi gören irade ileriye dönük bir bakışa sahip olur¹⁰⁵. Bin yıl önce İslam coğrafyasında nüfusu yüz binlerin üzerinde yüzlerce şehir sayılabılırken, bu şehirlerde bir belediye başkanı, süt çocuklarına karşı dahi sorumlu olabiliyor ve bir şehirde yirmi beş bin hamam bulunabiliyordu. Bu, kabilecilik, besicilik ve çadır hayatını reddeden İslam’ın vurduğu damgadır.

İslam, şehirleşmeye doğru bir hareket, ticari kalkınma ve hareketlilik meydana getirmiştir. İslam’ın ülkelerarası ticaretin adamakıllı geliştiği şehirleşmiş bir çevrede gözlerini dünyaya açmıştır. Kur’an’ın birçok ayetleri ancak yoğun bir alışverişin hüküm sürdüğü bir ortamda anlaşılabilir olan kelime ve cümle yapısını sürdürmüş, İslam öncesi Arap toplumunun iktisadi ve ticari hayatı Arap dili üzerinde derin bir etki bırakmıştır. Bunu en açık bir şekilde Kur’an’ın dilinden çıkarmak mümkündür¹⁰⁶. Meselâ iman etmek, “*kârlı bir alışveriş yapmak*”¹⁰⁷, cennete gitmek “*Allah, cennet karşılığında müminlerden canlarını ve mallarını satın almıştır*”¹⁰⁸, “*Okur yazarlara Allah buyruğunu halka gizlemeyip açıklamaları emr olunmuş iken onlar bu emri çok küçük bir bedel karşılığı satın alarak çıkardılar*”¹⁰⁹ tabirleriyle anlatılmıştır. Her kutsal kitab, unutulmamalı ki, hitap ettiği kütleye anlayacağı ve alışık olduğu dilde seslenir, inandırıcılığını biraz da o seslenişte bulur. “*Onlar ki doğruyu verip karşılığında sapıtmışlığı satın alırlar; ticaretleri asla kar bırakmaz*”¹¹⁰. Seçilen kelimelere dikkat edilsin: Tek satırda *alışveriş, ticaret, kar*. Böyle bir sesleniş, ticaretin ve en basitinden de olsa kar ve zarar hesabının yer etmediği bir dile ve

¹⁰⁴ Ali Şeriatî, *İslam ve Sınıfsal Yapı*, s. 56.

¹⁰⁵ Gül, “İslam Şehirlerinin Ruhu”, s. 240-241.

¹⁰⁶ *El-Muallaktü’s-Seba*, çöl, deve, aşk, şarap, savaş ve şövalyelik teması ile çölün ve çöl bedevinin dilini temsil ederken Kur’an, ticari ve iktisadi dili ile şehri temsil etmektedir. *Yedi Askı (el-Muallakatü’s-Seba)*, çev. Ş. Yaltkaya, MEB., İstanbul 1985; Kızıklı, “İslam Öncesi Arap Toplumunda İktisadi Yaşam ve Arap Diline Etkisi”, s. 97-104.

¹⁰⁷ Mustafa Özel, “Adam Zengin Olur mu?”, *İş Hayatında İslam İnsanı(Homo Islamicus)*, MÜSIAD Araştırma Raporu 9, İstanbul 1994, s. 4.

¹⁰⁸ Kur’an, Tevbe, 111.

¹⁰⁹ Kur’an, Al-i İmran, 77-78.

¹¹⁰ Kur’an, Bakara, 16.

kafaya getirip oturtmak elbette kolay değildir. Weber, İngilizleri diğer milletlerden *dindarlık*, *ticaret* ve *hürriyet* ortak paydasında ileri olmalarıyla ayırmaktadır. Ancak bu belki de en fazla İslam'ın ilk asırlarındaki iklime uymaktadır¹¹¹. İslam, ulaştığı her yerde iş hayatını hareketlendirip sürekli artan bir mal mübadelesini teşvik ederek kredinin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştı. Gerçekte erken ortaçağlarda Arapların, İranlıların, Berberilerin, Yahudilerin ve Ermenilerin ticari alanda öncülüğünü yaptıkları ekonomik bir altın çağın tesis edildiği bir *Pax İslamica* mevcuttu¹¹².

İslam, bedeviler arasında gözlerini açmış bir çöl dini değil, şehirli bir kültür dinidir. O, kadim şehirlerin baskın olduğu bir coğrafyada uluslar arası ticaretin merkezi olan bir şehirde Peygamberi tüccar olan bir dindir. İlk Mekke ayetlerinin derin vecd ve uluhiyeti yanında işlek bir ticaret dünyasına hakkını vermek üzere özenle çizilmiş bir liberal piyasa düzeni ve üstelik dünya malını hem de bol tarafından yiyip içmeyi helal kılan ayetleri¹¹³. Şehirli bir din olan İslam, çöle ve göçebelğe teslim olma bir tarafa, şehirlinin zeka ve organizasyon gücü ile çölün vurucu kuvvetinin kaynaşımıdır. İslam'ın baş döndürücü bir hızla yayılma ve genişlemesini bu nadir birleşmenin sonucu sayanlara hak vermemek mümkün değildir.

Kur'an'ın şehirleşmeyi bir ideoloji olarak yansıtmaması, Kureyş adını anarak İlaf düzenini methetmesi ve Kureyş'in toparlayıcılığına vurgu yapmasından çıkarabiliriz. İlafın kökeni *ellefe*, *ııındırdı*, *alıııırdı* anlamı ile toparlanmayı, şehirleşmeyi, medenileşmeyi esas alır¹¹⁴. Buradan şehirleşme ve ilk şehirlerin kurulmasında ekonomik değil dini unsurların merkezi rol oynadığı anlaşılmaktadır. Cahiliye dönemi Arap panayırılarının bulunduğu kentlerin hemen hemen tamamı, ticari ve kültürel cazibe merkezleri haline gelmeden önce Arap kabilelerinin ibadet yapmak için gelip gittikleri yerlerdi¹¹⁵. Ebu Hanife'nin; "*Din birdir, şeriatlar ise muhtelif ve pek çoktur.*" şeklindeki ifadesi şehre yerleşme, aynı dine ama farklı şeriatlara sahip Müslümanlar ve ehl-i kitaba mensup olmayı karşılamaktadır. Kur'an'daki şehir vurgusu, "*şeriat sahibi bir otorite olması*" ile belirir¹¹⁶. Karye ve bedevilik, medineye karşı negatiflik ifade eder. Bedeviler Kur'an'da 9 defa anılır, 8'i negatif anlamlar

¹¹¹ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s. 17-18.

¹¹² Labib, "Ortaçağ İslam Dünyasında Kapitalizm", s. 226-227.

¹¹³ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s. 60 13nd., 62-63.

¹¹⁴ Seyyid, *İslamda Cemaatler Kavramı*, s. 27.

¹¹⁵ Kızıklı, "İslam Öncesi Arap Toplumunda İktisadi Yaşam ve Arap Diline Etkisi", s. 100.

¹¹⁶ Seyyid, *İslamda Cemaatler Kavramı*, s. 39.

yüklüdür, 5'i Tevbe Suresindedir. Bunun esas vurgusu, vahdaniyet düşüncesindeki medeni toplumu putperestliğin, paganizmin karşısında görmesidir.

Emeviler döneminde kabile toplumunun tedricen tarımı önemseydiği, son dönemlerde ticarete dışa açılmaya başlayan bir gelişmenin başladığı, Abbasilerin de bunu destekledikleri ve ticari aktivitelerin Abbasiler döneminde iktisadi faaliyetlerin en belirgin yönlerinden biri olduğu müşahede edilmektedir¹¹⁷. Vergilerle ilgili olarak Ebu Yusuf'a *Kitabu'l-Harac*'ı yazdıran Abbasilerin ticareti teşviki ile uzun mesafeli ticaret gelişmiş, muazzam servetlere sahip tüccar sınıfı ve muhtelif şirket biçimleri ortaya çıkmış ve nihayet tüccarlar arasında bir uzmanlaşmayı doğurmuştur. Erken orta çağlarda ticari bir metropol olan Bağdat, Irak ve Basra hinterlandı ile birlikte uluslararası ticari faaliyetin bir merkezi iken, 11. yüzyılla birlikte Fatımi Kahire'si Kızıl Deniz ve Hint Okyanusu hinterlandı ile en önemli ticari metropol haline gelecekti. Mısır'ın ön plana çıkması geniş ölçekli tüccar grubu ile benzersiz bir kapitalist müteşebbisler olan Karimilerin ortaya çıkışı ile başlamaktadır. Zenginlikleri toprak sahipliğine ve vergi tahsildarlığına değil ticarete ve finansal işlemlere dayanan Karimiler, Fatımilerden sonra Eyyubi ve Memlük devlet politikaları sayesinde eski dünyanın merkez alanında Hristiyan ve Yahudi tüccarının elindeki imtiyazı almayı başardılar. Onlar batıda Frank coğrafyasından Çin ve Güney Asya ülkelerine kadar çok geniş bir ticari faaliyet alanında hakim oldular¹¹⁸. Kısaca İslam'ın ilk asrından itibaren giderek artan bir şekilde Müslüman dünyasındaki ticari ilişkilerin yoğunluğu ve büyük bir dünya pazarı oluşturması Roma'nın bir dünya pazarı konumundan daha büyüktür. Roma'ya olan bir diğer üstünlük, İslam sermayesi ve pazarının devlete değil, özel sermayeye dayanıyor olmasıydı¹¹⁹.

D- İktisadi Gelişme ve Tasavvuf

İlkelerini Kur'an, sünnet ve Hz. Peygamber'in ashabından alan *tasavvuf*, zühd hareketi olarak, Emevilerin dünya saltanatına karşı bir protesto hareketi şeklinde başladı, ancak Asya, Hint, İran, Yunan ve Hristiyan inançlarının

¹¹⁷ Duri, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, s. 86)

¹¹⁸ Labib, "Ortaçağ İslam Dünyasında Kapitalizm", s. 228-230.

¹¹⁹ Rodinson, *İslam ve Kapitalizm*, s. 86, Duri, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, s. 97- 98vd.

karışımı ile içe ve derine kapanık bir gövde akımına dönüştü¹²⁰. Bu içe ve derine kapanışı *zikr*, *tevekkül*, *fakr* ve *kadercilik* gibi değişimi temsil eden kavramlarda görmek mümkündür.

Aslında daha başlangıçta *İslam kültür ve toplum yapısının yoğruluşunda iki zıt motif* vardır. Bunu, biri Şam valisi Muaviye diğeri Şam fakihî Ebu Zerr'in şahsında görebiliriz. Biri feodal anlayışı olanca debdebe ve ihtişamı içinde pragmatik bir idarecilik sanatı ile birleştirip zirveye çıkarmış, diğeri ise mümine bir günlük nafakasından öte para kazanmayı haram sayan sert, müsamahasız mizacı ile diyaneti doruğuna yükseltmiş bir kişidir. Şam ikisine dar gelir, Halife Osman, hırçın ve müsamahasız zühd adamını Medine'ye çeker, ancak Ebu Zerr, Medine'de de israf ve ihtişamdan şikayetçidir. Çekildiği kırık ücra bir köşede zühd ve takva ile ömrünü dolduran Ebu Zerr, Muaviye'ye yenik düşmüştür¹²¹. Sanki biri eski Arap toplumunda, çevre alanı içerisinde, Kureys'i temsil ederken, diğeri çölün düşük düzeydeki ekonomik hayat alanındaki bedevi tavrını temsil etmektedir. Bunlar, "*Biz sizi vasat, merkez ve her tarafı denk, mutedil bir ümmet yaptık*"¹²² hükmündeki iktisadi bakışı **denge** olan İslam'ın, itidal, iktisad, orta yolu bulunamamış Müslüman çağdaşlarıdır.

İslam tasavvufunda da iki ayrı insan tipi ve zihniyeti vardır. Bir taraftan mistik din anlayışı, diğeri taraftan disiplinli iş ve vazife insanının aktif-riyazetçi din anlayışı¹²³. İslam, zamanı takvime bağlaması ve bunun köşe taşlarını ibadetle sabitlemesi, ibadeti çalışmaya kolaylık sağlaması ve yol vermesi ile riyazete dayalı bir din anlayışından yana olmuştur ve burada dünyayı reddetmek ondan kaçmak değil, onunla bir cihad ve mücadele azmi içinde olmaktır. İslam mistisizminin bu dünyaya sırt çevirmesi ise, Hristiyanlığın "*kirli ve günahkar dünya*" tasavvurunun bir yansıması olup İslam'a uygun değildir¹²⁴.

İslam, *zikri* günün belli saatlerine hasrettiği halde mistisizme giden yolda tasavvuf Kur'an'ın "*Allah'ı çok zikredin*" emrinden hareketle konulan süreyi kaldırarak hücre ve çile dünyasına açılan kapıyı sonuna kadar açmıştır. Bu yolda *tevekkül*, pasif bir teslimiyet noktasına götürülerek *emeği* ancak gerektiği kadarına katlanılacak bir külfet haline getirmiştir. *Gelecek kaygısı* da ortadan

¹²⁰ Güngör, *İslam Tasavvufunun Meseleleri*, Ötüken Yay., İstanbul 1982, s. 186; Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s. 71, 73.

¹²¹ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s. 63.

¹²² Kur'an, Bakara, 143.

¹²³ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s. 33.

¹²⁴ Raynold A. Nicholson, *İslam Sufileri*, çev. Heyet, Çağlar yay., İstanbul 2004, s. 12-16; Güngör, *İslam Tasavvufunun Meseleleri*, s. 68; Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s. 34.

kalkmakta insan an'ın çocuğu olmaktadır. *Fakr*, dünya gailisine bulaşmamayı hedef tutan manevi doygunluk yerine tam yokluk ve yoksulluk düzeyine indirilmiştir. Kavramlar bu haliyle ilk Hıristiyanlığın zühd, çile ve keşişlik idealini içeren İncil'den alınmış bir manzara sunar¹²⁵. Kur'an'dan alınan kavramların, bütünün bağlamından soyutlanarak vurgulanması, bütünün ruhuna aykırı anlamları doğurmuştur. Ferdi zühd hayatından İslam mistisizmine giden bu yolda mümin, yaratan ile tek varlık halinde birleşmeye yönelince ayrı bir istidada ve özel bir tekniğe ihtiyaç duyacaktır. O yolda hazırlığı ve istidadı yeterli olmayan için tek çare *irade ve teşebbüs* yanı ile bir pir veya şeyhe teslim olmaktan ibarettir. İşte bu mistik düşünceyle beraber ölçüler değişmiştir. Dünya, artık içten de dıştan da uzağında durulması gereken ölümlü bir varlıktır. Geçmiş ve gelecek, ikisi de sufi için aynı derecede manasızdır. Zamandan, mekandan ve toplumdan azade bir var oluş, gerçekte ise tam bir yokluktur.

Tasavvuf, hemen hiçbir zaman yeknasak bir sistem görünümü vermemiştir. Bir tarafta şehirli/kitabî geleneği ile İslam'ı muhafaza eden tarikatlardan başlayıp öbür uçta köy ve kasabalara kadar yaygın bir satıh üzerinde kırsal/şifahî İslamî unsurlarla İslam öncesi düşünce ve inançların karma bütünü vereri tarikatlar¹²⁶. Belki tam bir zıtlık demek daha doğrudur. Bir taraftan İslam dışı tesirleri ile İslam'ın kavram ve ilkelerini bağlamından çıkararak bu dünyadan tamamen kopan, daha ileri bir uçta hem bu dünyaya hem öteki dünyaya sırtını dönerek yaradan ile aynileşen ve bu hali ile insandan, toplumdan tam bir kopuşu temsil eden mistikler iktisadi bakış açısında negatifliği temsil etmektedirler¹²⁷. Diğer taraftan İslam'ın ilk ve esas kaynakları ve tecrübesi çizgisinde boş ve atıl durmayıp aralıksız çalışma ve uğraşmanın ısrarlı takipçi ve savunucuları olarak ünlü sufi Abdullah b. Mübarek'ten *Melamilik, Bayramilik ve Nakşibendilik* gibi tasavvufî geleneklere kadar uzanan çizgi iktisadi bakış açısından tam anlamı ile tarihi ve dini bağlamı içerisindeki İslam'ı temsil etmektedirler.

Melami için dünya, uzağında durulması ve kaçınılması gereken bir yer değildir; tam tersine işlenmek, şekil ve düzen verilecek bir madde ve malzeme yığıdır. Ünlü Melami Sarı Abdullah Efendi: “*Allah'ın fazlından taleb-i rızk*

¹²⁵ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s. 15,71-72.

¹²⁶ Alexandar Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, Mütercim: İhsan Duru, Ufuk Yay., İstanbul 20011, s. 33-34; Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s. 73-75, 77-79.

¹²⁷ Raynold A. Nicholson, *İslam Sufileri*, çev. Heyet, Çağlar yay., İstanbul 2004, s. 119-122; Güngör, *İslam Tasavvufunun Meseleleri*, s. 68; Macit Fahri, *İslam Felsefesi Tarihi*, çev. Kasım Turhan, Şa-to yay. İstanbul 2008, s. 278 vd.

eyleyin” derken, Mevlana’nın şu sözü de Melamilik ruhunu tamamlar: “*Kendinde olan kudreti gör ki bu kudret ondadır*”¹²⁸. “*Halk içine karışıp alış veriş eyleyip bir lahza Hüda’dan gafil olmaya; velilik rütbesi budur dediler*” şeklindeki Melameti felsefesi, Kur’an’ın “*o kişiler ki ticaret ve alım satım Allah’ı anmaktan kendilerini alıkoymaz*”¹²⁹ hükmü ile aynı manadadır. Böylece iş ve çalışma yalnız bir dünya alakası değil, tam tersine vazife bilinci haline getirilmiş ve neredeyse ibadet derecesine yüceltilmiş bir meşguliyet olarak karşımıza çıkar. Bu “*Selamın cevabı vacip olmazsa herkiz cevap vermezdim*” diyecek derecede ileri ve sivri uçlara kadar yontulmuş bir çalışma disiplini temsil eder. 19. yüzyılda İzzet Molla’nın dergah tasvirinde, “*Himmat ehlinin gönlü gibi kapısı da gelip geçenele açık. Herkes saati saatine bir işe koyulmuş: Kimi sürü otlatmada, kimi mahsul kaldırmada; hepsi de konuk ağırlamak için bir işin peşinde...*” Her biri “*Haram eylemiş kendine rahatı*”¹³⁰ ve nihayet, “*Geçimlerini alınlarının teriyle kazanmayı esas alarak dilenciliği hoş görmemişlerdir*”. İşte “*yarın ölecekmiş gibi ibadetle beraber hiç ölmeyecekmiş gibi çalışıp kazanmak*” ilkesinin gerçek temsilcileri, “*rahatı kendine haram eylemiş*” İslam’ın bu gerçek sufileridir¹³¹. Çalışmayı ibadet derecesine çıkaran Melameti sufilerin Anadolu’daki temsilcileri Bayramiler, Osmanlı’nın toplumsal kuruluşunun iç dinamikleri olarak karşımıza çıkarlar. Ünlü sufi Sufyan-ı Sevri de, Mescid-i Haram’da oturmakta olan bir grup Müslümana “*...kalkın ve Allah’ın fazlını ve rızkını talep edin ve çabalayın. Müslümanlara yük olmayın*” sözleriyle Hz. Peygamber ve sahabenin anlayışına uygun bir tasavvufi anlayışı temsil etmektedir. Ancak Melametiliğin karşısında Batmiliğe açılan tarikatlar geniş kitleler üzerinde daha yaygın bir etki alanı meydana getirebilmişlerdir.

Tasavvuf ve tarikatların ortaçağ sonlarından itibaren *esnaflaşması* İslam dünyasının iktisadi kavrayışını şehirlerarası tüccardan yerleşik çarşı esnafına dönüştürmüştür. İslam ki Cuma namazından sonra dahi Allah’ın fazlından rızık talebi için çarşı pazara dağılmayı emrediyordu. Böylece kula yüklenen ibadet farızası da nihayet belli ve sınırlı bir zamana hasredilmiştir. Oysa mistisizme evrilmiş tasavvuf, kendi tabanına yüklediği zikir, murakebe ve hizmetin ağır ve

¹²⁸ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s. 80-83..

¹²⁹ Kur’an, Nur, 37. “*Ve eğer bir kimsenin bir malı ola ki dünyaya ve onun imaretine meşgul olmaya... ve terki imare-i zemin eyleye ve onun adını terk ve zühd koya şeytana uymaktan başka bir nesne değildir: hiç bikar ademden edna kimse yoktur.* Nefahatül Üns’ten nakleden Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s.. S. 83-84.

¹³⁰ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s. 39 22 ve 23nd.

¹³¹ Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, s. 97-98; Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s. 40.

külfeti sonucunda günün belli saatlerinden fazlasını çarşı ve pazara ayırmayı hoş karşılamayacak, bunun daha da ötesinde çalışmayı, ticareti, her türlü kazancı, dünya nimetlerini ve dünyanın kendisini uzağında durulması gereken bir haram alanı haline getireceklerdir¹³². Bu haliyle tasavvufun, pasif bir protesto şeklinde başlayıp zamanla resmi olan karşısında, meşruiyeti noktasında ihtiyaç duyduğu her yerde, ne varsa bünyesine katarak geldiği yer; *bir lokma bir hurka* yolunda üretmeyen bir zihniyet olmuştur. Mistik düşünceyi en güzel yansıtan batını tekke ve zaviye kurucularının dillerinden eksik etmedikleri, “*Dünya ki sofrası-i Hakk’tır Allah nimetleri bundadır*” zikri karşısında Mevlana, “*Kârdan ayak çekme ol genc’i (hazineyi) bulmak onun akabindedir*” diyerek, *kâr ve kisbi* ibadet manasında haz ve zevkin önüne çıkarmaktadır¹³³. Aslında Anadolu fetihten hemen sonra Danişmendiler ve Türkiye Selçukluları’nın elinde bilimi iş ve sanata dönüştüren, iktisadi ve ticari ilişkileri uluslararası bir vizyonda hayata geçiren bir zihniyet yapısına kavuşmuştu. Zira Danişmendilerin Mutezili geleneğin bir temsilcisi olarak akıl ve müsbet bilim geleneğini hayata geçirirken Türkiye Selçukluları küresel ticari ve iktisadi politikaları ile Anadolu’yu uluslararası bir Pazar haline getirmişlerdi. Bunun en güzel temsilcisi, ilmi iş ve sanat alanına aktarmak gerektiğini söyleyen ve *evinin bir kapısı işyerinin olduğu hangaha bir kapısı camiye açılan*, Anadolu’da ilk sanayi çarşılarının kurulmasına öncülük eden **Ahi Evren**’dir¹³⁴. Bütün bunlar tasavvuf geleneğimizdeki iki farklı iktisadi bakışı yansıtmaktadır.

Kur’an ve ilk dönem İslam tecrübesinde ferdi açıdan; çalışma, kazanma, emek ve üretme, toplumsal açıdan; sermayedarlık, iktisadi büyüme, maddi kalkınma, olabildiğince güçlü ve daha fazla mala sahip olma, zikrettiğimiz gibi çok güçlü dini dayanağa sahiptir. Bunu Abdurrahman b. Avf’ın örnek hayatında müşahede etmek mümkündür. O da Hicret’ten sonra Medine’de Peygamber gibi, Ebubekir gibi bütün muhacirler gibi işsiz, kazançsız kalmıştı. Hz. Peygamber’in eşsiz çözümü olan Ensar ile Muhacirin kardeşliğini ilan etmesi esasta İslamiyet’in temel bir prensibinin hayata geçirilmesi amacına yönelik iken kısa vadede de Muhacirlerin ihtiyaçlarını karşılamayı amaçlıyordu. Çoğu Muhacir sahabi, kardeş kabul edildiği Ensar kardeşinin sırtına yük olmak yerine onlarla birlikte çalışmak, emek vermek suretiyle kazanca ve üretime ortak oluyordu. Abdurrahman b. Avf’ın Ensar kardeşi her şeyini onunla bölüşmeyi

¹³² Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, s. 28-29; Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s. 88.

¹³³ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s. 94-98.

¹³⁴ Mikail Bayram, *Türkiye Selçukluları Üzerine Araştırmalar*, Konya 2005, s. 63-67.

teklif ettiğinde bunu kabul etmeyerek, “*bana çarşının pazarın yolunu göster*” diyerek Kaynuka Pazarının yolunu tutması, genelde İslam’ın iktisadi bakışının özelde sahabenin örnek hayatını düstur edinen tasavvufi anlayışın en güzel örneklerinden biridir. Hz. Peygamber de ömrünün bir kısmını tüccar olarak geçirdi, yolcu olarak sefere çıktı ve şehirde mal sattı, mal satın aldı. Alış ve satış konusundaki şöhretinden dolayı müşrikler: “*Bu nasıl bir peygamberdir ki yemek yiyor ve çarşılarda dolaşiyor?*” dediklerinde Allah Peygamber’e “*Senden önce gönderdiğimiz peygamberler de yemek yiyorlardı ve çarşılarda dolaşıyorlardı*” ayetini göndermiştir. Böylece kendisinden önceki peygamberlerin sanat ve ticaret şeklinde mesleklere sahip oldukları bildirilmiştir¹³⁵.

Evet, zühd ferdi olarak insanın hayatının disiplin altına alınması anlamında önemli bir yere sahipken, toplum hayatında bir yoksulluk ve zillet felsefesi olabilmıştır. İslam bireyin hayatını ele alırken, bireyin çabasının, endişesinin, isteğinin ve ilgisinin bir kısmının da para kazanma ve maslahat için olduğunu kabul eder. Bugün hiçbir doğal üretim kaynaklarına sahip olmayan Japon ekonomisini zirveye çıkaran şey de, Japon ferdi zühdüdür¹³⁶. İslam, insanın manevi tekamülü, ahlaki ve fikri gelişiminin gerekliliği gibi “iktisadi bolluğa” eğilimini de meşru kabul eder. Ancak İslam için bu, amaç olmaktan çok bir sonuçtur. Diğer taraftan mistisizm anlayışındaki tasavvuf, bir *din ve mana aristokrasisini* ortaya çıkarması ile İslam’ın iktisadi zihniyetine ters düşmüştür. Bazı sufilerin Peygamber’i gölgede bırakacak derecede Allah ile olan rabitaları ve bunu “veli” sıfatı ile bir *statüye* bağlamış olmaları, yaptıklarından ve söylediklerinden sorumlu olmadıklarını beyan etmeleri gibi, aslında İslam’ın reddettiği bir kast, bir ruhbanlık sınıfını çağrıştırmaktadır. Allah vergisi cezbe, ermişlik, ilham, sarhoşluk, cünun (delilik) gibi savunma mekanizmaları “statülü” bir tabakalaşmanın dayandığı argümanlar olarak karşımıza çıkmakta ve sufi, ne ileri ne geri, ancak yaşadığı anın insanı olmaktadır¹³⁷.

E- Kadının İktisadi Hayat İçindeki Yeri

İslam’ın iktisadi gelişmeye olan bakışında üzerinde durmamız gereken bir konu da kadınların iktisadi faaliyet içindeki yeridir. Kadınların sosyal ve ekonomik hayatta yer almasının tartışma konusu olması modern zamanlara ait

¹³⁵ Kur’an, Furkan, 7, 20; el-Cahiz, *Medhu’t-Tüccar ve Zemmi Ameli’s-Sultan*, s. 712-713.

¹³⁶ Şeriati, *İslam ve Sınıfsal Yapı*, s. 36-37, 53-55.

¹³⁷ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s. 110.

bir mesele olmakla birlikte tarihi ve dini bağlamı içerisinde İslam tarihinde kadın ekonomik, sosyal ve kültürel hayatın içindedir. Kadınların iş ve ticaret hayatında yer almalarına, Kâbe'nin İslam'dan önceki son tamirinde erkeklerin yanı başında işçilik yaptıkları, Hz. Hatice'nin Kureyş kabilesinin zenginlerinden biri olduğu, Hz. Peygamber'i İslam'dan önce gözleri ağrıdığı zaman Hz. Hatice'nin onu yaşlı bir kadına tedavi için gönderdiği rivayeti tarihi bağlamı içerisinde kadınların mesleki işlerle de meşguliyetini göstermektedir. İslam öncesi Mekke toplumunda kadının ticaret hayatında aktif olduğunu gösteren örneklere sahibiz. Bu bağlamda Suriye'nin Kelbis bölgesinde ticaret yapan Ebu Sufyan'ın eşi Hind, bir parfüm tüccarı olan Ebu Cehl'in annesi Esmâ bint Mukarribe ve Hatice binti Huveylid isimleri zikredildiği gibi kervan ticaretinde önemli ticari yatırımlara sahip olan iş kadınları bulunmaktaydı¹³⁸.

Peygamberimiz döneminde çalışma hayatında, eşi Zeynep deri tabaklamak gibi oldukça zor bir mesleği kendisine geçim kaynağı olarak kabullenerek kazandığını sadaka olarak dağıtmaktadır¹³⁹. Hz. Muhammed'in Havle binti Amr adlı bir kadından borç para alması ve Duba binti ez-Zübeyr'den kestiği koyunun etini göndermesini istemesi, kadınlarla ilişkileri bağlamında İslam'da kadının, bağımsız bir kişiliğe sahip olduğu ve aynı zamanda ekonomik açıdan da bağımsız olduğu görülmektedir¹⁴⁰. Asr-ı saadette, ticaretle uğraşan Kayletü'l-Enmari adındaki kadın sahâbi başta olmak üzere¹⁴¹ çeşitli meslek dalları ile uğraşan hanımlardan biri de mesleğinin, kadınları kocaları için tezyin (süslemek) etmek olduğunu söyleyerek, bunda devam edip edemeyeceğini soran Ümmü Ra'le'ye Hz. Peygamber: “*Onları kocaları için tezyin et ve süsle*”¹⁴² cevabını vermiştir. Esmâ bint Muharibe gibi ticaretle

¹³⁸ Ebu Muhammed Abdülmelik b. Hişam, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, C. I, tahk. Taha A. Sa'd, Beyrut 1975, s. 171; Hacı, “The Arabian Commercial Background in Pre-Islamic Times”, s. 463;

¹³⁹ İbrahim Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Ter.Şerhi*, V, I.Basım,1991, s. 109; XV, s. 328-330, 432.

¹⁴⁰ Canan, *Kütüb-i Sitte*, V, s. 109.

¹⁴¹ Kayletü'l-Enmari adındaki kadın sahâbi: “Bir Umre sırasında Merve'de Rasulullah'ın yanına geldim ve O'na; Ey Allah'ın Rasulü! Ben alış-veriş yapan bir kadını. Bir şey satın almak istediğimde, istendiğinden az fiyat veriyorum. Daha sonra istediğime istendiğinden fazla fiyat istiyorum. Daha sonra istediğim fiyatı düşürüyorum, dedim. Bunun üzerine Rasulullah şöyle buyurdu: Ey Kayle! Böyle yapma, bir şey satın almak istediğinde, istediğini (malın normal fiyatını)ver. Ya alırsın veya almazsın. Bir şey satmak istediğin zaman da normal fiyatını iste. Ya satarsın veya satamazsın dedi.” Ali Toksarı, “Hz. Peygamber Devrinde Kadın”, *Diyanet (İlmi Dergi)*, Ayır Basım, 1993, Sayı:4, s. 76.

¹⁴² Canan, *Kütüb-i Sitte*, VII, s. 493.

uğraşan 11 hanım sahabi, çeşitli meslek gruplarına ait 72 sahabi olduğu zikredilmektedir. Bunların içerisinde Ümmü Züfer adındaki kadın, Hatice binti Hüveylid'in tarakçısı -şimdiki anlamıyla kuaför- iken,¹⁴³ Rufeyde el-Ensari adındaki bir kadının yaralıları tedavi eden bir hemşire olduğu zikredilmektedir¹⁴⁴. Asr-ı Saadet'te 4 kadın doktor yanında; Rübeyyi bint Muavviz, Leyla el-Ğifari, Ümmü Eymen, Ümmü Ziyad gibi sayıları 12'yi bulan hemşire bulunmaktaydı. Zabıta işlerinde de kadınlar çalışma hayatının içinde olmuştur. Peygamberimiz döneminde muhtesip (zabıta) işlerinde görevlendirilen 10 kişiden 2'si kadındır. Kadınlar bununla da kalmamış, zabıtalık, öğretmenlik, hemşirelik gibi daha birçok dalla da uğraşmışlardır. Kadınların ticaret ile meşgul olmaları o kadar tabiidir ki, hiçbir sahabe tarafından bu durum yadırganmıyordu. Anlaşıyor ki, kadınlar sosyal hayatın bütün safhalarında yerlerini almışlar, hayatın ve toplum düzeninin kendilerine yüklediği bütün görevleri gönül huzuru ile alıp kabul eden kadınlar bu görevleri yerine getirme hususunda da oldukça mahirleşmişlerdir.

Hz. Ömer, okur-yazar bir kadın olan eş-Şifa binti Abdillan el-Adeviye'nin görüşüne önem verir, onu çarşı işleriyle görevlendirirdi¹⁴⁵. Raşid Halifeler ve Emeviler döneminde de kadının erkeklerle aynı hukuk içerisinde çalışma hayatının içinde olduğunu görmekteyiz¹⁴⁶. İstihbarattan dokumacılık, terzilik, ayakkabıcılık, dericilik ve fırıncılık işlerine kadar kadınlar erkeklerle birlikte çalışırlardı¹⁴⁷. Bazı mezheplerin kadının ticaretle uğraşmasını ev ile sınırlamasına rağmen, kadının ticaretle uğraşmasının mubah olduğu, kocanın bu iş için kadını ticaretten menedemeyeceği genel olarak kabul edilmiştir.

Sonuç olarak, İslam ticari ve iktisadi gelişmeye karşı olmadığı gibi ticari ve iktisadi gelişmeyi insanoğlunun medeni gelişmesinin esaslarından biri olarak kabul eder. Bunu ana hatları ile şu başlıklar altında gerekçelendirdik:

İslamiyet'in ortaya çıktığı coğrafi bölge, kendi başına *iktisadi bir alan* oluşturacak kadar gelişmiş, küresel faaliyetlere entegre, bölgesel ve küresel iktisadi mekanizmalar ve geleneklere sahip bir coğrafya idi. Mekke, bölgesel

¹⁴³ İbn Kesîr, *El Bıdaye Ve'n-Nihaye*, Çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, C.6, s.408-412.

¹⁴⁴ İmam Zehebi, *Tarihu'l-İslam*, Çev. Mustafa Can, Cantaş Yay., İstanbul 2006.

¹⁴⁵ Rıza Savaş, *Raşid Halifeler Devrinde Kadın*, İstanbul 1996, s. 190,196.

¹⁴⁶ Muhammed Ebu Zehra, *Ebu Hanife*, Çev:Osman Keskinoğlu, D.İ.B. Yay., Ankara,1962, s. 347.

¹⁴⁷ Fatma Karaca, "Emeviler Dönemi Kadınının Durumuna Genel Bir Bakış Sükeyne bint Hüseyin Örneği", Ankara Üniv. İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü İslam Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek lisans Tezi, Ankara- 2010, s. 6-23.

iktisadi faaliyetlerin ötesine taşan bir ticari ve iktisadi merkez haline gelmişti. İslamiyet öncesi Arabistan'ında din anlayışı ve özelde Kabe, ticari ve iktisadi gelişme için en önemli güç kaynağı idi. İskan, şehirleşme, medenileşme ve bunlara bağlı olarak ticari ve iktisadi faaliyetler sanıldığıının aksine *din merkezli* bir hareket olarak görülmektedir.

Hz. Muhammed, aynı zamanda *bir tüccardır*. Kur'an, yeri geldiğinde adeta *iktisadi bir dil* ile bütün bu tarihi bağlama atıfta bulunur. İslam müntesiplerinin iktisadi bakışlarını biçimlendirecek başta Kur'an, Peygamber'in Sünnet'i olmak üzere çok zengin iktisadi kaynaklara ve tarihi tecrübeye sahiptir.

İslam, iktisadi; Kur'an'daki manası ile *itidal, orta yol, denge, tabii düzen* olarak ele alır. *Vahdaniyet* düşüncesi içerisinde *sosyal adalet* ve *iktisadi adalet*, fert-toplum-devlet dengesinde ifadesini bulur. Bunun için iktisadi anlayışta temel bakış, helal çalışma, helal üretme ve helal tüketmektir. *Özel mülkiyeti* kabul eder ancak çalışmaya ve *üretime dayalı bir mülkiyet anlayışı* ortaya koyar. İslam, çalışmayı bir ibadet olarak kabul eder ve hiçbir ibadeti çalışmaya engel teşkil etmediği gibi onu teşvik de eder. İslam *serbest ticaret* ve *serbest teşebbüsten* yanadır.

İslam'ın iktisadi bakışını yansıtan en önemli öğelerden biri de onun, *şehirleşmeye olan ideolojik desteğidir*. Tabiatı gereği Batınilige açık olan tasavvuf, İslam iktisadi bakışı açısından özel bir yere sahiptir ve onda iktisadi anlayışın olumlu ve olumsuz her rengini görmek mümkündür. Ve nihayet İslam'ın iktisadi bakışında, kadınların sosyal ve ekonomik hayatta yer almasının tartışma konusu olması modern zamanlara ait bir mesele olmakla birlikte, tarihi ve dini bağlamı içerisinde İslam tarihinde kadın ekonomik, sosyal ve kültürel hayatın içinde olmuştur.

KAYNAKLAR

Abdullah Alevi Hacı Hasan, "The Arabian Commerical Backround in Pre-Islamic Times", *Islamic Culture*, Haydarabad/Hindistan, 1987/LXI, nu. 2, çev. Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara 2008.

Alusi, *Sebaiku'z-Zehab fi Ma'rifet-i Kabaili'l-Arab*, Bağdat 1280.

Baban, Şükrü, *İktisat Dersleri*, İstanbul 1943.

Bayram, Mikail,, *Türkiye Selçukluları Üzerine Araştırmalar*, Konya 2005.

Canan, İbrahim, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Ter.Şerhi*, V, I.Basım,1991.

Duri, Abdülaziz, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, çev. Sabri Orman, Endülüs Yay., İstanbul 1991,

Ebu Muhammed Abdülmelik b. Hişam, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, C. I, tahk. Taha A. Sa'd, Beyrut 1975.

Ebu'l Fazl Ca'fer b. Ali ed-Dımişki, "*el-İşare ila Mehasini't-Ticare*", çev. A. Bakır, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara 2008, s. 475-540.

Ebu Zehra, Muhammed, *Ebu Hanife*, Çev:Osman Keskinoglu, D.İ.B. Yay., Ankara,1962,

Ebu Osman Amr b. Bahr el-Cahiz, *Medhu't-Tüccar ve Zemmi Ameli's-Sultan*, A. Bakır, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara 2008.

Fahri, Macit, *İslam Felsefesi Tarihi*, çev. Kasım Turhan, Şa-to yay. İstanbul 2008,

Falay, Nihat, *İbn Haldun'un İktisadi Görüşleri*, Güray Matbaacılık, İÜİF Maliye Enstitüsü Yayını, İstanbul 1978,

Faysal es-Samir, "Nahzatu't-Ticareti'l Arabiyye fi'l Usuri'l Vüsta el-İslamiyye", *Müerrihü'l Arabi*, S. 14, London 1981, çev. Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara 2008.

Gül, Muammer, "İslam Şehrinin Doğuşu", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 4, S. 6, Aralık 2001, s. 83-84;

_____, "Ortaçağ İslam Tarihinde Sosyal Sınıfların Tarihine Bir Bakış: Ahdas Hareketi", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.5, S. 7, Mayıs 2002, s. 73-74.

_____, "İslam şehirlerinin Ruhu", *Muradiye Dergisi*, Yıl 7, Sayı 27-28.

Güngör, Erol, *İslam Tasavvufunun Meseleleri*, Ötüken yay. İstanbul 1982.

Hamidullah, Muhammed, *Resulullah Muhammed*, çev. Salih Tuğ, İrfan Yay., İstanbul 1992,

_____, *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İrfan Yay., İstanbul 1990,

Hasan, H. İbrahim, *Siyasi Dini Kültürel Sosyal İslam Tarihi*, tercüme: İ. Yiğit-S. Gümüş, Kayıhan Yay., İstanbul 1985,

Hassan, Abdullah Alevi Hacı, "The Arabinan Commercial Backround in Pre-Islamic Times", çev. A. Bakır-A. Aslan, *Islamic Culture*,

İslam İktisadi Gelişmesinin Tarihi ve Dini Dinamikleri

Haydarabad/Hindistan, 1978/LXI, nu. 2, s. 70-83: Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara 2008.

Hitti, Philip K., *History of Arabs: From the Earliest Times to the Present*, London 1956.

Hodgson, M.G.S., *İslam ın Serüveni, I*, İz Yay., tercüme: Heyet, İstanbul 1993.

İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, C.I, 4. bsk., İstanbul 2005,

İbn Hişam, *es-Siretü'n-Nebeviyye(İslam Tarihi Siret-i İbn Hişam Tercemesi*, C. 1, çev. Hasan Ege, İstanbul 1985,

İbn Kesîr, *El Bıdaye Ve'n-Nihaye*, Çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, C.6.

İmam Zehebi, *Tarihu'l-İslam*, Çev. Mustafa Can, Cantaş Yay., İstanbul 2006.

Karaca, Fatma, “Emeviler Dönemi Kadınının Durumuna Genel Bir Bakış Sükeyne bint Hüseyin Örneği”, Ankara Üniv. İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü İslam Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek lisans Tezi, Ankara- 2010.

Kur'an-ı Kerim, Açıklamalı türkçe Meali, Yeniasya Neşriyat, istanbul 2006.

Kuyucak, Hazım Atıf, *İktisat Dersleri*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1960.

Kızıklı, Zafer, “İslam Öncesi Arap Toplumunda İktisadi Yaşam ve Arap Diline Etkisi”, *I. İktisat Tarihi Kongresi Tebliğleri 2*, Ekonomik ve Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul 2010,

Knysh, Alexandar, *Tasavvuf Tarihi*, Mütercim: İhsan Duru, Ufuk Yay., İstanbul 20011,

Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, Ağaç Kitabevi Yayınları, 5.baskı, İstanbul 2009.

Labib, Subhi Y., “Ortaçağ İslam Dünyasında Kapitalizm”, çev. Mustafa Alican, Tarih Okulu , sayı XIV, İlkbahar-Yaz İzmir 2013.

Lombart, Maurice, *İslamın Altın Çağı*, çev. Nezih Uzel, Pınar Yay., İstanbul 2002,

el-Maverdi, Ebu'l Hasan, *el-Ahkamu's-Sultaniyye*, çev. Ali Şafak, Bedir Yay., İstanbul 1976,

Nicholson, Raynold A., *İslam Sufileri*, çev. Heyet, Çağlar yay., İstanbul 2004,

Nizamülmülk, *Siyasetname*, çev. N. Bayburtlugil, Dergah Yay., İstanbul 1995.

Özaydın, Abdülkerim, "Arap", *DİA*, C. 3, TDV İstanbul 19991, s. 323.

Özel, Mustafa, *İktisat Risaleleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 1994,

Özel, Mustafa, "Adam Zengin Olur mu?", *İş Hayatında İslam İnsanı(Homo İslamicus)*, MÜSİAD Araştırma Raporu 9, İstanbul 1994, s. 4.

Özsoy, İsmail, *İslam Öncesi Dışa Açık Arabistan'da Ekonomik Bulgular*, İsmailozsoy@yahoo.com.

Peters, F.E., *Mecca: A Literary History of the Muslim Holy Land*, Princeton University Press, West Sussex UK 1994,

Rodinson,Maxime, *İslam ve Kapitalizm*, çev. L.ferzi Topaçoğlu, İstanbul 2002.

Rıza Savaş, *Raşid Halifeler Devrinde Kadın*, İstanbul 1996.

es-Salih, Subhi, *İslam Mezhepleri ve Müesseseleri*, çev. İ. Sarıms, Bir Yay. İstanbul 1983,

Seyyid, Rıdvan, *İslamda Cemaatler Kavramı*, çev. Mehmet Can, Endülüs yay.,İstanbul 1991,

Sıddiki, Selim A., *İslam Devletinde Mali Yapı*, çev. Rasim Özdenören, Fikir Yayınları, İstanbul 1980.

Şeriati, Ali, *İslam ve Sınıfsal Yapı*, tercüme: Doğan Özlük, fecr yayınları, Ankara 2008,

Toksarı, Ali, "Hz. Peygamber Devrinde Kadın", *Diyanet(İlmi Dergi)*, Ayrı Basım, 1993, Sayı:4.

Tuğ, Salih, *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Vakfi yay., İstanbul 1984,

Ülgener, Sabri F., *Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, Der Yay., İstanbul 1981,

Weiss, Dieter, "İbn Khaldun on Economic Transformation", *International Journal of Middle East Studies*, 27/1 February 1995, s. 29-37.

Yıldız, Hakkı Dursun, *İslam Öncesi Arap Hayatı*,

YAZIR, Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kuran Dili*, IV, Matbaai Ebuuzziya, İstanbul 1935,

Yedi Askı (el-Muallakatü's-Seba), çev. Ş. Yaltkaya, MEB., İstanbul 1985.

Zeydan, Corci, *İslam Medeniyeti Tarihi I*, Mütercim: Z. Megamiz, Naşir: Mümin Çevik, Doğan Güneş Yay., İstanbul 1971.